

С(кар)2
4-75

кар. 1370 - 1

А ОТЧАЛАНЫ МАГЕМЕТ

СТУДЕНТЛА

Анатолия Мачонет

СТУДЕНТЛЕ

ПОВЕСТЬ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК
1966

Джангы танышла

1947-чи джыл. Августну 30-да Азрет Чимкентге келди. Хызени, чемоданы. Эки этажлы студент общежитиени эшигинде талай къыз тюбедиле. Джангы келген тегерекбет джашха джити къарадыла да, джарыкъ ышардыла.

— Бизни полкга къошулду!--деди бир сепкилбет кызчыкъ. — Келигиз, болушайыкъ къонакъгъа, ким биледи, биргебизге окъурукъ эсе уа... Къайсы комнатхаса?

— Экинчиге... Сау болугъуз, кесим элталыкъма,—дерге кюрешди Азрет, джунчуяракъ бола. Алай а кызла къоймадыла, артыкъ да бек сепкилбетчик.

Экинчи этажгъа чыгъыб, ала аллында, бу да ызларындан, узун коридорну кыйырына джетдиле. Къызчыкъ, чемоданны джерге сала, эшикге узалды, къагъыб да кюрешмей, ичине къарады да, къонгурау ауаз бла кычырды:

— Эй, къонакъ аламысыз? Сизге энтда нѣгер табыб келебиз. Кеси да бир саубитгенди, Илья Муромец кибик... Тутушабыз зат демегиз!..

— Ай, сау бол, Ася! Не чыкъса да сенден чыгъарыкъды: джигитчик, тиричик, кютючюк,—деди узун сюекли джаш,—суююмчю да берирбиз! Сора, Азретни къолун тута:

— Танышайкъ: Сергей Шатунов, истфак, аскерден джангы къайтхан,—деди.

— Азрет, Абайхан улу, литфак, аскерде болмагъан...

Дагъыда беш-алты джаш келиб саламлашдыла.

—Э—э—й, хата джокъду,—деди бири,—ѐлгюнчю тас болмайбыз! Ма орундугъунг,

ма, кесинг кѣргенча, уча этерик столубуз... Къысхасы, юйюнгдеча бол, алай а... къонакълыгъынгы унутма. Бизни колхозну сен дже-тинчи члени боллукъса... хм, заявление бер-сенг.

Къызла кюле-кюле кетдиле, джашла да хар ким кесини иши къайгъылы болду.

Азретге орун бердиле каптѣркадан, спи-сокга джазыб, общежитиени адамы этдиле.

Ал сагъатлада джунчуй тургъан къонакъ бир кесекден эс джыйды: да была да джангы келгендиле, бир-бири бла эски танышлача сѣлешгенлерине къарама. Ким да сенича тар-тынчакъ баштѣбенмиди? Бырناق болма да, сен да кир араларына, бирини джелкесине къакъ, бирини дженгинден тарт, дей эди кеси кесине Азрет. Кѣресе, кѣбюсю фронто-викледиле, орденлиле, медаллыла. Чам ха-парланы къалын-къалын келтиредиле. Хырт-дылы сѣзлерине да сейирсинме: фронт юрет-генди...

Джангы танышыудан къоркъгъаны джокъ эди Азретни. Бир джары барлыкъ болса, башлар эди сагъыш этиб, кимге туберикме, къалай сѣлеширикме, къайда къаллыкъма... Барса уа, къоркъгъаныча болмай, хар не да тынч кѣрюнюб къалыучан эди. Узакъдан са-

гъыш этгенча кыйналмай эди джетген джерде.

Ма бу джол да ол затны сынады. Ингир— биринчи студент ингири—келгенлей, джашла бары да джыйылдыла. Аланы арасында аскер кийимлери болмагъан да юч-тёрт табылды. Лёнка Слободяник Азретден да джаш эди. Аны бла терк огъуна шох болду. Бир таукел, силдем сёзлю „математик“.

Сергей Шатунов, гвардиячы лейтенант, комнатны арасына чыгъыб, тегерегине кырады.

— Джолдашла! Бир минутха эсигизни ууучха джыйым. Барыбыз да мындабыз. Мени сарытын, биринчи студент кечебизни былай къургъакъ, мыдах ашырсакъ джарамаз. Айыб этмесегиз, хар кимни разылыгъы бла, ортагъа талай сомдан атабыз да, адамыча танышабыз. Андан тышында, хызенинден чомартлыкъ этеме деб, кесин тыялмагъан болса да кёрюбюз. Сагъыш этигиз: тамбладан окъуб башларыкъбыз, заман алтын багъасы боллукъду.

Ким да илеширча, бир чырайлы, сыйдам, таб сёзлю джашды Сергей. Сары чачын джанбаш тараб, урушну джеллеринде чыныкъгъан бетин джумушатыб, тенглерине

джарыкъ кёллю сёлешеди. Биринчи кёргенлей огъуна, Азрет аны кългъанладан айырыб джаратханды.

„Джаратыу“ Азретге алай тынч зат тюлдю. Кёбюсюне ол кесин да джараталмайды. Кюзгюге къарагъаны сайын кесинден кёлю чыгъа барады. Болмаса, кюзгюден къараб тургъаннга кълун силкиб кетеди.

Алай а адамла бла арасын бек дженгил ангылаб кълуды. Биринчи кёргенлей, тылпыуун эштгенлей, кёлюне не келди—сынаб турса да артда ол ангыламакълыкъда тохташыб кълалды. Лакмуслукъ этген бир сезими болгъанын эслегенлей, кесин харджол сайын сынагъанлай барады.

„Бу кълаллай адамды?“ деб сорса кеси кесине, „хауасы келиширикди“ не да „сен излеген адамлыкъ шартла мындан кенгдедиле“ деген джууабны табыучанды.

Джангы танышларын ангыларгъа да биягъы „лакмусуна“ базыб турады...

Сергейни айтханына огъай деген болмады. Джангъыз Лёнка, тамада къларнашы Слава бла бир столда олтурургъа тартыныб, Азретни алыб, тышына джайылыргъа суйгенин билдирди. Аны башына бош этдиле, Азретни уа Сергей иймеди.

Шахар биринчи чыракъларын джандырыргъа студентле да стол джанына джарашдыла. Арагъа шишачыкъла тюшдюле, хар кимде табылгъан затны аяу болмады. Азрет бышлакъ чыгъарды, бишген эт чыгъарды, бир узун къарачай къыйманы да салды...

— Да, багъалы тенгле, — деди Сергей, аракъты къуюлгъан стаканны къолуна алыб, — былайда, хар къайдача, тюрлю-тюрлю миллетлени уланлары джыйылгъанбыз. Джуртубуз бирди—Совет Союз. Не кёрсек да, не сынасакъ да—совет кёкню тюрбюнде. Кесигиз билгенча, джетген кюнде джерибизни джаудан сакъладыкъ, бизни, бизни кибиклени да талай джыллары фронтда ётдюле. Мен ол заманны бош кетгеннге санамайма: ма энтда окъууну къолгъа алгъанбыз. Иги шохла болайыкъ. Окъуу джылны огъур бла башланыры ючюн!

Студент лахор эрлай келди. Ваня Рудомёткин бла Илияс Эрикген улу фронтну артыкъ да кёб сагъынадыла. Ваня, узун бурунлу, гитче ауузлу джаш, джити тегерек кёзчюклерин джилтинлете, „Катюшаны“ халпарларын тизеди. Ол „джаханым машинада“ къуулукъ этгенди. Илияс а—политработник,

ашагъаны да политика, кийгени да политика, хаман политика деятельден цитаталаны азбар айтханлай турады. Кеси да политика литератураны томларындан ёзге китабны хазна окъумайды. Фронт джашауну, джауну къаушатыуну хакъындан анга хапар айт де да къой. Кеси да тегерек сёзле, сюрмеленген айтыула бла чыкъырдытыб турлукъду. Слава уа, ауузу эки къулакъ артына джетерге аз къалыб тургъан джаш, кюле да, япон тишлерин кёргюзе, тиширыу халисин таныта, накъыр-даны сайлай туруучанды.

Олтуруучукъну ахыры джыргъа, тебсеуге бурулду. Биягъы Сергей, гуждарлыкъ борчун толтура, джашланы джокълады да, столну джабар муратха кирди. Къабарыкъны седрегенин эслегенинде, башын силкиб:

— Хм, азыракъ болду кёреме... Да, хата джокъду, чёгюгюз, къалгъанчыгъын да сибириб къояйыкъ,—деди.

Джылыннганы бла, Азрет, мазаллы таба гырджынны алыб келиб, столгъа салды.

— Э—э—э! Бютюн да онгдуруб къойдунг да, бу алапат затны десертни орнуна олтуртайыкъ!—дедиле джашла, туурагъанланы алыб, ары-бери бура, бал татытыб ашай.—Алай а, Азрет, сени бираз эмдик дейме, карточный

системаны да унутуб... Къайгырмаз, къай-
тарыбыз, — деб къошду Сергей да.

Азрет аллай сёзлени эштирге да суйме-
генин билдирди.

Джашланы барын да таныб, ёмюрю бир-
гелерине джашагъанча болуб, Азрет темир
орундукъчугъуна аугъанында, кечени ауур-
лугъу кетген эди.

АЗРЕТНИ ДНЕВНИГИНДЕН

И. П. Уханов.

Аудиторияда олтургъан джаш адамла орус
литератураны устазы Иван Петрович Уханов-
ну лекциясына джутланыб тынгылайды-
ла. Айхай, джазаргъа да керекди. Ол а,
сууукъ сёзлю устаз джукъу арасында сёлеш-
генча болмай, лекциягъа джанын-тинин да
асыры салыб къояды да, джазаргъа бошат-
майды. Къуру солууун алгъан кёзюде ке-
леди къурч пероланы джызылдагъан таууш-
лары.

— Мени джаным ёмюрге дери сакълар
Сагъышланы къайнагъан ёткюрлюгюн!—
деб башлайды ол Рылеевни граждан лири-
касындан адамлыкъ назмуланы азбар окъуб.

Кафедрадан бир джанына чыгъыб, къолун
алгъа узата, таза джюрек учунмакълыкъ бла
хапар айта тургъан устазны кёзлерин бир
кёрге эдигиз! Ала къаллай эсе да бир мийик-
ден келген нюрню джилтинлерин чачадыла,
джюрек керти ийнанмакълыкъ бла алгъан
таза билимни джилтинлерин. Биреуден эштиб,
биреулени джазгъанларындан къабхын ма-
гъаналаны алыб, аладан мыйысын толтуруб
туруб, сора билгенин столгъа алай кеси
аллына тегюб къоюучуладан тюлдю,—огъай,
билим, аны башына киргинчи, джюрегини
ичи бла ётеди, ауузундан чыкъгъан сагъатда
уа, джюрек отундан джылыу алыб, тышына
тютюнлеб тегюледи.

— Билимни джюрекден ётдюрюрге керек-
ди!—дейди къуру да ол.

Мени бир къауум студент тенглеримча,
Иван Петрович да фронтовикди. Перону
сюнгюге ауушдуруб, Ата джурутубузну
фронтларында Россияны керти уланыча айлан-
нганды. Джанында — Пушкин, къолунда—
шкоч, джюрегинде — зарауатлыкъ джетген

Ата джуртубуз... Аскерлик джолуну ахырында уа—Берлин! Джюрек джаралары джазыладыла, санларына тюшген джаралары да Хорламны кѳууанчындан сотур боладыла.

Иван Петрович ма бюгюн да аскер формасын хазна тешмейди. Да нек тешеди аны—багъалы аскер кийимлерин! Айыб этмегиз бусагъатда омакъ костюмлары болмагъаны ючюн: фронтдан кѳайтханына „бир джылдан ыйыкъ“ кючден толады.

Джылтырайдыла кѳкюрегинде сыйлы аскер орденле бла медалла. Биз а, кѳзлерибизни ауузундан тайдырсакъ, кѳкюрегинде тохтабыз. Аны ишинде да, сѳзюнде да ойлашдыргъан джигитлик кѳрюнеди.

Мен ишексизме аны терен поэт болгъанына. Назмула джазгъан поэт тюл, джюрекден поэт. „Коммунизм поэтлени обществосуду, анда кѳуру поэтле джашарыкъдыла“,—деб, Михаил Светлов аллай адамланы юсюнден айта болур...

Уханов аллайды. Э—эй, нечик кемсиз сюе биледи Ата джуртубузну! Сѳзде тюл, джашауда. Билемсиз, „сюеме“ деген сѳз неча тюрлю ангылашынады? Аны кѳб джерде минг кере эштирге, амма бир кере да тазалыгъына ийнанмай кѳалыргъа боллукъду.

Муну тылпыуу, эштдирген бла ийнандыргъандан озуб, къолунг бла тутханча, кёзюнг бла кёргенча сёздирген да этеди.

Виссарион Белинский Ухановну джан сауутуду. Ол хар нени Белинский бла ёлчелейди, аны бла кеседи, бутайды, джалгъайды. „Европаны джашау базманына хорламлы орус къылычны салгъан къыллы къалмай, биз хорламлы орус акъылны да саллыкъбыз!“ — деб, уллу поэтни айтхан сёзлерин Уханов артыкъ да бек сюеди, аланы биз ма бу урушда керти этдик, дейди.

„Неистовый Виссарионну“, кёблеге болгъаныча, Ухановха да джашау устаз болгъанын биз бек ариу таныйбыз. Анасы суйгенни баласы да суйгенча, устазыбыз алай балсытхан критикни биз да суйюб башлайбыз. Джукъдурасы ол бизге суймеклик аурууун, эшта, джукъдура билиу педагогну эм кючлю шарты болур.

Белинскийни кесим окъуй тебрегенимде уа ангыладым Иван Петровични поэтлигин: а юйюнге, поэзияны тили бла джаза кере эдим ол критиканы! Хо, эм уллу поэтге андан да онглу поэтикалы критика бере эди! Суйсегиз, базманга салыгъыз Пушкин бла аны — къайсы уллу поэтди!

Сора аны джансыз суйген Уханов а литератураны юсюнден алай бош, кюшениуюн бузмаздан къалай селешсин!

Иван Петрович къыркъдан атлагъанды. Алай кёб суу ичмеген эсе да, кёб туз джалагъанды: джылла анга мардадан аслам белгиле салгъандыла. Сёз арада, энчи ушакъчыкъгъа атлай, джылланы хакъындан да сагъынады:

— Адамны заманы ненча джыл джашагъаны бла тюл, кёргенини саны, сынагъаныны кючю бла ёлчеленеди. Ол джанындан къарасакъ, биз бир къауум джюзджыллыкъ къартдан талай кюнню тамадабыз,— дейди ол.

Хар айтханы—нарт сёз.

Бир къауум олийлеча болмай, Уханов къуру дерс бериу бла зачёт алыудан ёзгени да биледи, кесин къургъакъ къаранчха этиб турмайды. Юйюне да чакъырады, орамда тохтаб селеширге да башын уллу кёрмейди. Юйюне барсанъ—ашарыкъ салыр, таб виночукъ да чыгъарыр, сени юсюнгден тартычакълыкъны кыыстар ючюн, не амал да этер. Фронт джашауну ненча да сагъыныр, ызы бла литературагъа кёчмей кълмаз. Берлинден да китабла кёлтюрюб къайтханды.

Ол адамны хар ышанын сынаб турама.

Юсюнде мен ангыламагъан не да башхалада тюбемеген бир заты джокъду. Тюз адамды. Дагъыда ол башхады...

Биз да устазла болургъа хазырланабыз. Кесими ол ишге салыб, боллукъну узакъдан кѣргюземе кѣзюме: сохталаны алларында Ухановну къабына кириб сюелеме, къолуму-башымы къымылдатама, аны макъамы, интонациясы бла сѣлешеме. Ауузларын ачыб, тюркюрюклерин джутаргъа унутуб, тынгылайдыла сохтала... Ийнаныгъыз, аланы барын да поэтле этиб къоялмасам да, литературагъа ажымсыз айландырлыкъма. Къыш чилледе адам кюн турушха илешгенча, ишексизме аланы литератураны джылыууна къысыллыкъларына...

Ухановну лекциясы къалай бошалгъанын эслемей къалабыз. Игини юйю къурусун: иги зат арытмай кереме... Переменада ары-бери чабышырыбыз келмейди: Ухановну ауазы—къулагъыбызда, ол бериб кетген магъанала—башыбызда, санларыбыз уюгъанча болуб турабыз.

... Бир кюн а хапар чыгъыб къалады:

— Уханов окъуучула бла конференция бардырады. Шахарны ара библиотекасында. Бубеннов—„бла Беяреза“.

Литфакчыла ингирде библиотекагъа джыйыладыла. Шахарчыла да.

Совет патриотизмни учундургъан кючюн терен суратлай келиб, Уханов къатындагъы адамгъа сѣз береди.

Театрны артисти, сѣзге джан сала билген джигер, китабны тыйыншлы джерлеринден кючлю юзюклени алыб, аланы суратлаб окъуу искусствону баш къылчыгъына миндиреди.

Андан ары алады Уханов. Арыб не эригиб, ауазы бир шош болса уа! Литератураны къызгъан тѣшюн сууутмаздан туюе, хар кимни эсин кесине байлагъанлай, эки сагъат чакъланы бизни джангы дуняда айландырады. Ол кѣзюуде кино да керек тюл, театргъа да барлыкъ тюлсе.

Анга тынгылагъан азаб тюлдю, зауукъду. Ашаб, иги хантдан тойгъанча, джукълаб, татлы джукъудан серикгенча боласа.

Литератураны трибунасындан былай джылы сѣлешгени бизге артыкъ да бек багъалыды. Литература уа—адамны юсюнден илму—сорушмаздан къайнаб тургъан къазанды. Сагъыш этигиз: аны отун ышырыргъа буз акка борчлу болса (ол зат да тюбейди!), къол джуу да къой къазандан...

Уханов а лекцияланы окъугъандан тоймай-

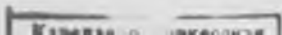
ды, биз да анга тынгылагъандан безмейбиз. Быллай джамагъат лекциялагъа литература-ны отунда артыкъ джылыныргъа, къызаргъа суйген келеди, бузум эримесин деген не да суургъа талпыгъан келмейди. Эркинлик— кесингде, „суймеген бал, джау да ашамай-ды“ дегенлей.

Башха устаз

Сёз джокъду аны да кюн таякъ болгъа-нына. Ол да мыйыбызны бир джерин джа-рытыртъа деб кюрешеди. Огъайы болмаз джю-регинге да къатылалса, былай, сени кеси айтхан затла бла бир къабындыралса.

Алай а, шохла, ариу билесиз кюнню джа-нгуз таягъы къууну къабындырмагъанын. Къайда Ухановча линза, кюн таякъланы джоп-пу джыйыб, бир джерчикге басындырыб, агъачны, ташны да тютюнлетиб тебрерге!...

Башлайды устаз джукълатычу джырны, джазгъанларына къабланыб, неле эсе да му-рулдай. Къара кёзлюклери джылтырайдыла. Алада аудиторияны сураты кёрюнеди.

1370

Степановду кеси. Бир тёртсандыкъ-узун. Ухановча, тулусунда таралгъан къаудан чашчыгъы джокъду аны, къара чачыны кюлтеси, мангылайында эки джанына бурулгъан эки хырзадан къачыб, артына къалын болуб ауады, мангылайын тёртгюл къыяды. Бурну, къашы, ауузу—тушман дау табсын!—бек ариу ишленгендиле. Ол огъай эсенг, сыйдам, узун бармакъларына къараб турайым дериксе. Алай а—джангыз кезлюклеридиле джылтырагъаны.

Бурунгу орус литератураны окъутады. „Нашествие Батыя на Рязань“ деб башлайды да, „Домострой“ бла бошайды. Къулагъынга неле эсе да чалышадыла, баппахан тюкле къаурагъа илиннгенча. Кафедрагъа бир къабланнганы бла, тюрлендирмей суратын, ташдан ишленген статуяча, лекцияны аягъына дери джетиб къалады. Ауазы да бирден эки болмайды. Кертиди, бир-бирде, къошакълы докладчиклеча, къагъытладан кезлерин айырма дейди да, башын келтюрюб, залгъа бир къараб къояды.

Алгъы бурун мен терезе таба къарайма. Эшта! Сангырау джауум айланыб турады да.,. Къалай эслемей къалгъанма мен аны?

Кюн мутхуз, тамам кълкыргъа джараулу, тамчыла да терезе туюбю къланджалгъа дауур-баз кългъа—белляу айтханча.

Джумдуругъума бир-эки кере да энеб, бетиме талаша, конспектиме талай съл сызама. Сора залдагъланы башлары бла учхалай барыб, кълбыргъадан къларашыб тургълан уллу адамланы тюрсюнлеринде тохтайдыла кълзлерим. Гълте, Шиллер, Тургенев, Маяковский... Шекспир да былайдады. Ёмюрлени теренинден джууаш кълараб турадыла аны акъллы кълзлери. Ай насыблыла, ол кълзле ёлмегендиле, ахыр-ауалгъа дери джарыкълары джукъланлыкъл туюду!

— Уильям!—дейме анга.—Аджал бла уруш эте, хорлаб кълйдунг да аны. Ма тёрт ёмюр сен адам улу бла ушакълны юзмей тургъланлы. Энтда кълаллай бир джашарыкълса! „Я, аллах, бир адамгъа аллай бир акъл неге керекди!“ деб, Герценни юсюнден Белинский айтханлай, бир адамгъа аллай бир джашау неге керекди! Аллай бир кълууат!..

— Кълалай?—деб, кълашларын кълайырады да, бетине кълан ура, мени таба къларайды.

Уялама андан, тайдырама кълзлерими басымлы Тургеневни огълурлу сакълалы таба. Иван Сергеевич да ышарады. Джаллайма

андан. Неден да бек Владимир Владимировични кёзлери бла тибеширге кьоркъама. Алай а, тюшюнге бир боласа, юсюнге келе тургъан поездден къачама деб, аны аллына сюрюнюб бараса,—алайын, кесими тыялмай, къараб кьояма.

— Чарсакъыл хычебек!—дейди ол, мени халымы онгсунмагъанча этиб, керти чамла-ныр къан ала.—Неге сюзесе кёзлеринги, суудан чыккъгъан чабакъча?

— Тургеневни къатына тюшгенинге мени терслигим джокъду, джолдаш „ассенизатор“,—дейме анга, кьоркъаракъ да бола.

Суратла бары да тирилик тебрегенлеринде,—сейир-тамаша: бары манга кёз къакъмайын къарайдыла—мен аланы араларына андан ары кириб барыууму, ала бла ушагъымы тохтатама да, залгъа кёчеме.

Къарасам, Степановну тауушу биягъынлай, гёзенден чыккъгъанча келе турады.

Ой, къалай кысха, къалай да узун сагъатла боладыла!

Эснеуню ахыры назму джазыугъа бурулады. Лекцияны аягъына дери къагъытха таллай тизгин басынганында, ашхы болду, заманым бош кетмеди деген акъылгъа келеме.

Бу устазны дерсинде эрикген джангыз мен болурмамы?

Огъай, майна Вера Агеева, узун суюкли тири къыз, кимге эсе да къагъытчыкъ сыза турады. Турады десем да, ма, джуммакъ болуб, къагъыты столума тюшдю.

— Азрет, деб джаза эди Вера, — сен, асыры философдан, не этеринги билмейсе. Бизни таба да бир къара! Бу „сюрюуден“ кесинге къалай сайлаялмайса бир джюрек нёгер? Алай а бизден кишини джарата болмазса... Мени сарытын, студент джылланы хар неге да тырмашыб, кескин белгиле салыб, нёгерли-тенгли болуб ашырыгъа тыйыншлыды...

Вераны айтханында тюз оюм барды: студент тенглерибиз экеу-экеу айланадыла — „Тенг-тенги бла, тегене — бауу бла“. Сора мен, айырылыб, къазакъ бёрю болургъа неге керекме?

Алай а мени ичиге кириб чыкъмагъанды Вера... Ол билмеген затларым — ой, ой, ой! Мен билим алыугъа, ишлениуге бир джукъну да тенг этмейме. „Чал урмагъан къарт“ деб, Лермонтовну меничаланы юсюнден айтханы-

на ишексизме. Вераны сорууун кесиме мен да сорама. Тюзю да алай тюлмюдю: халкъ этгенча эт, кърал излегенча джаша, адам инсаннга тыйыншлы джорукъланы багъалат? Амма джер джюзюнде инсанны эки. адамы бирча тюлдю деген айтыу тюз болур Джашауну сейир болмакълыгъы да, баям, ма ол тюрлю-тюрлююкденди. Мен ийнанама, не джазыб, не айтыб, къачан болса да сени кибик адамланы кёллерине келмегенни сен табыб къоялмыкъ тюлсе. Алай а сени юсюндеги энчиликде адам культурагъа, къылыкъгъа бир джангы джилтин табылыб къошулургъа боллукъду. Ол себебден, Шекспир айтханлай, кесинг кесингча бол!..

Кёбдюле джашауда мен суюген джолла, болумла, джетишимле; кёбдюле учунган, термилген, тырмашхан затларым; а сукъланганым, а кюсегеним! Кёрюб болмагъанымы уа—къой да къой!

Бютеу джашаууму ма бу дневникледе бир юзмей баралсам! Хар кюндеги сагъышларым, сезимлерин, магнитофон лентагъа тауушла тюшгенча, бир тюшюб барсала бери!—Былай къайгъыла кетмейдиде башымдан.

Дагъыда тюрленеди акъылым: э—э, улан, ееп кесинги асыры уллу адамгъа тергей бо-

лурмуса? Кимге керекдиле учхум сагъыш-ларынгы колейдоскопу? Андан эсе, къадал да, юсюнде аджалы болгъан орта адамны джетишимлерине бир тенгиш, къаяны бери аудурурча болсанг—кёрюрбюз...

Конспектлерими тышларында джюрек кюую-ме эжиу этген эпиграфла сайлаб джазгъанма.

Насыблыды джашлыгъында джаш
болгъан,
Кёзюуюнде эсен, акъылдан толгъан,
Джашау сууукъгъа бёлюнмей юреннген,
Джылына кёре анга тёзе билген...

Пушкинни бу сёзлери литературадан тетрадымы тыш бетинде рамкачыкъгъа алыныбдыла. Хм, ала джашаугъа атлам-атлам бла кире барыргъа, аны сууугъуна уста халда юренирге кереклисин айтадыла. Сабий кюнюнде—хаман джыла, акъыл-балыкъ болсанг—аямай кюл, бишиб бошасанг—айыб этмей, джашауну къадарына тюз къарай бил. Ёлеме деб да къоркъма, джерге керексиз джюк болгъанынгы танысанг. Сен кетсенг а—къалгъанла джыламасынла. Бурунгу римлиле таб айтхандыла:

Ёлген—джерде рахат джукъла,
Сау къалгъан да—джашау бла хайыр-
лан!—деб.

Педагогикадан конспектими тышын джа-
сагъан эпиграфым да барды. Тюзю, ол „эпиг-
раф“ да тюлдю, кёюме аслам кёрюне турур-
гъа керекли назмуду.

Джашау къалабалыкъ ючюн,
Сый излерге, даугъа деб тюл,—
Биз туугъанбыз учунургъа,
Джырларгъа эм табыныргъа.—

Былай назмулары ючюн Александр Сер-
геевични „таза искусствону“ огъары табхасына
салыргъа кёбле кюрешгендиле. Мен а нек
джаратама аланы? Къайдам... рахатлыкъ,
поэтик иннетлери ючюн болур.

Маяковский да былайдады.

Къартгуналаны бригадалары
Эшедиле бирча чалыулары:
Хайдагъыз, джолдашла, баррикадалагъа,
Баррикадаларына джюрекле бла джанланы!

Бу сёзлеге асыры хош тюлме. Мен алагъа
къаршчы даулашыргъа кюрешеме. Кесим да
строфаны аны ючюн джазыб алгъанма. Огъай,

лириканы аты сагъынылгъанлай, тонуму чюйресине айландырыб киймейме. Акъылым алайды: джан бла джюрек деген затла адамны чархында алай магъанасыз кегейчикле болмазла, сора бармагъында гуммосну аладан ёрге тутаргъа да неге керекди. Сени бла, „джолдаш ассенизатор“, кёб затда тартышырым келеди. Эскериб къой, сени джек кёрсем, не да саугъа санамасам, сени бла сёлешиб кюреширик тюл эдим. Нек кёлтюрдюнг кеси-кесинге къол? Гуммосму кёлтюрдю, джюрекми? Къайдам, мен сабийча сюе да болурма... „Тилейме, меннге ёлгеними чурумларын излеб, кёб арсар болмагъыз, ауушхан джаншакълыкъны суймей эди“ деб, кесинг тюз айтханса.

Дагъыда—Мишель:

Аламат джылларынгы ал шартларын
Сен сакъладынг чагъылгъан джазыуунгда...

Да, джашауунг къаллай бир чагъылды эсе да, къаллай бир къатылыкъ, зарауатлыкъ сынадынг эсе да, сен табигъат берген ариу къылыкъларынгы, асыл халинги тюрлендирмей сакъладынг ахыргъа дери, деб суйюнеди Лермонтов ссылкада айланган поэт тенги

Александр Одоевскийге атаб джазгъан поэма-сында.

Лермонтовну атын алай бош сагъыныб къачан да кеталмайма. Ол джюрегимде бир башха орун алады, аны бир башха джерин эритиб тебрейди.

Чичиков Собакевичге къонакгъа баргъанында, айю шекелли помещик аны ёлюм-къара сыйларгъа къалгъанды. Тойгъандан тылпыуу тыйылыргъа джетген Чичиков, ахырында этлери тюгюнлей келген мазаллы саханны кёрюб, кёлуне чабаргъа аздан къала, аягъы-къоуу бла да огъайны басханды. Тохта-тохта, дегенди Собакевич, муну орну башхады: кёргенмисе, дегенди ол, клисада халкъ асыры басынгандан, бармакъ сугъар джер болмай тургъанлай, биреу эшикден „батюшка келеди!“ деб къычырса, хар ким къыстырылыб, ол эркин ётуб кетерча джол ачылыб къалады. Ма бу да алайды. Ол себебден тартынмайын къаб, деб къадалгъанды. Андан башын алалмай, Чичиков къаба тебрегенди, олсагъатдан кёлю ачылыб, джангыдан хантха джарашыб къалгъанды.

Къайсы тюрлю литература хантдан гамайыб турсам да, Лермонтов джетсе, джюрегим тараб, ашха мен да алай ачылама.

Ай анасыны уа, нечик уллу адамла эдиле ала! Къолумдан келсе, аланы алай тургъанлай бютеу джашауума эпиграфла этиб къояр эдим! Ёмюрюнгю хар чагъына тамам келишген затла джазыб баргъандыла. Сабий кюнюнгде—сабий назмуларын, джаш кюнюнгде—джаш назмуларын, уллу болсанг—артда джзгъанларын окъуй ёс Къысхасы, аланы сокъмакълары бла джюрю. Сени кёлюнге энди келирге кюреше тургъан джалангач сзгъышла бла магъаналаны ала, эртде огъуна тобча кийиндириб, накъут-налмаз бла джасандырыб бошагъандыла. Атлыларыдыла ала адам улуну: джаяуладан иги огъуна ёрге чыгъыб кёрюнедиле башлары.

Кюн сайын, лекцияладан къайтханлай, юйде дневник джазыб кюрешеме. Ол джашаууму летописи болургъа керекди. Джашау а—теңгиз-терк.

Андан сора да мен лекциялада айтылгъан затла бла тогъайыб къалмайма, кесим башха темаланы, башха литератураны къазыб, энчи программа бла кеб ишлейме. Хар затха кёзюм къарайды. Ма Сергей Шатунов мандо-

линада тангчыкъ согъады. Къысылама къатына. Алгъы бурун тартыучукъну кѣргюзеди, „Гибель „Титаника“ деб къояды атына да. Бираздан аны согъаргъа кюрешеме. Цифровой нотала джаздыргъанма. Ай да кетгинчи, кесим билген макъамланы къыл къобузда чыгъарама, „репертуарымы“ джарашдырыб, къабыргъагъа тагъама. „Фахмулуса бютюн, музикагъа къулагъынг иги ууланганды,— дейди Сергей. — Джур, барыб, санга мандолина алайыкъ“. Алабыз. Аны согъуб, талай заманы джангырыб турама.

Институтда, дагъыда джыйылгъан джерибизде тебсеуле болуучандыла. Ол кѣзюуде мен къарангыракъ мюйюшню излейме. Къыз тенглерим табадыла да, тартыб, джанымдан этедиле. Ачыу бола турады. Сора тебсерге юретген курсла ачылгъанларында, арам-къарам этмей киреме. Алай бла юсюмден ол кемлигими да къоратама.

Спорт. Мында уа кючюмю иги сынаргъа керекме. Киреме бокс секциягъа. Тагъылгъан тобланы, салам тулукъну тую айланабыз. Сора тренер, бир мазаллы джаш бла манга къол къабла береди да, юренигиз деб, залгъа бошлайды. Аякъларыбызны бурунларында чыпчыкълача секире, бир-бирибизни къагъа

башлайбыз. Негерими джумдурукъларын кесимден къайтара, сермегеним сайын сакълал тюбюне, къулакъл джанына джетдире келеме. Мушулдайды. Бир заманда шохуму кёзлери джаныб, бети отча кызарады, боксну джоругъун да унутуб, къутургъан ёгюзча, юсюме мыллыгын атады. Ачыуланганын таныб, сакълалракъл болама, амма кесими къоруулай, иги джууабла къайтара келеме. Бурнуна ачыуу чабхан „боксерну“, къара джумдурукълары хауаны паралайдыла, тиймейдиле манга, сакълаламайдыла кесин да. Аманнга кетгенибизни эслеген тренер арабызны айырады, къл тутушдурады.

Бир джолда уа дженгил атлетикадан студент эришиулеге кълшулдум. Стадионда къл чабышдыкъл, секирдик, къл тоб ойнадыкъл—аланы биринде да кишиден онглу болалмадым. Сора кёзюу гранат, копье, ядро атыугъл джетгенинде, бираз тирилдим. Гранатны чабыб келиб силдегенимде, кетди ол, булутла кълатында ойнай, джашил стадионну бир мюйюшюне. „О—о—о!—дедиле тенглерим,—Алай этеринги айтсанг а андан бери, биз къллиб да кюреширик тъл эдик“...

Ядрону алгъланымда, ала андан да уллу хорлам сакълал кълрай эдиле. Тёгерек сыз-

чыкъны ичинде асыры омакъла бурулуб кюрешмегенлей, къол таш атыу халда, чоюн ядрону джибердим. Барыб, белгилеге чанчылыб тургъан гитче байракъчыкъланы ары джанына тюшдю. „Браво, браво!“ деб харс урдула джыйылгъанла.

Алай бла область эришиуледе гранат, ядро атыудан биринчи орун меники болду. Саугъагъа—диплом, спорт кийимле!..

Алай болса да джюрегим хаман да илинмек болуб тургъан иш назму джазыуду. Ол не тукъум джумушуму да башыды. Бир-эки строфа джазмай къалгъан кюнюмде заманым зыраф кетди деб къыйналама. Ол кюн дневнигиме да кесиме чамланган джазыуларым тюшедиле.

...Институтда эм маджал рефератха конкурс ачылды. Темасын—кесинг сайла. Ёч да тангды. Къышхы каникулланы заманында олтурдум илму иш джазаргъа. Философияда эстетика окъууланы юсюнден. Китабладан тегерегиме хуна этиб, танг аласындан кече арасына дери хайда окъу, джаз. Бурунгу Грециядан тутуб, бюгюнню кюннге дери бердим обзор эстетикагъа, джашауубуз бла байладым ариулукъну теориясын.

Ёч меники болгъан бла къалмады. Рефе-

ратны кафедрагъа алдыла. Литература, история факультетлени кружокларында окъуб, махтаууму чыгъардыла.

... Письмо джазыууму юсюнден да бир-эки сёз айтайым. Дневникде джазгъанларымы неден да алгъа кесим ючюн сакъларгъа муратлыма. Алай а адам кесине деб, таша халда эте тургъан энчи затларын ёмюрге дери тышкы кёзден къоруб туралмайды, ала къачан болса да халкъгъа туура болуб къаладыла. Алайчыгъын эскере, ким эсе да, кеси ёлгенден сора бир затын адамла кёрлюклерине уяла эди дегенлей, мен да артда уялмазымы къайгъысын этеме. Ол себебден письмолагъа салгъан магъаналарымы къысхача дневникде да кёргюземе.

Письмоланы алай бош джазыб къоймайма. Аланы барын да алгъы бурун уллу журналгъа черновик халда тюшюреме, кимге ненчанчы письмом болгъанына номерле салыб барама. Ызы бла таза къагъытха кёчюрюб, алай джибереме. Письмолада талай залим теманы аягъындан тутуб, ахырына дери сюзюб кюрешеме. Джууабла келедиле, мен да къайтарама. Алай бла диспут сорушмай барады. Адресатла—эски школ тенглерим.

Унутмайма кимге не джазгъанымы, ким бла нени сюзгеними.

...Аллай ишлени кесиме кѣб чыгъаргъанма да, „чал урмагъан къарт“ болуб, заманны сюрюб джетерге кюрешеме. Джашлыкъдан табигъат излеген башха затлагъа бѣлюнюрге заман табмагъаным да аны ючюн болур.

Ол себеден Вера мени джашаууму къуру он процентге ангылай эсе да игиди...

Бизни курсда джангыз менме бѣрк кийген. Эркеме кемсиз. Юйюмдеча. Джыйырмадан артыкъ къыз, бир биринден ариула, къуш-муш эте олтурадыла уллу залда. Мен аланы барына да бир джангыз къарнаш болгъанма да, ол Вера айтхан сайлаугъа терен кирирча мадарым джокъду, амма сынагъан затчыкъларым да бардыла: бирине айырыб артыкъ эс бѣлгенлей, кългъанла кирпи тон киедиле, сууукъ къан алыб тохтайдыла. Ала бла сѣлеширге кыйын, саламлашыргъа табсыз болады. Барына да бирчалай турмакълыкъдан игисин кѣрмейме. Тенг къызларым атымы айтханлай айланадыла. Хар бири, бетиме къараб, бирер тюрлю ышарады. Бирерини бирер сейир халисн танийма. Вера уа, уялмагъан масхара, къанымдан келгенлей джашайды.

Бош кёзюучюкде атылыб джетиб, тарта-
соза тебрер.

— Азрет, келчи, бир тутушайыкъ,—дер.

Къарыуу десенг—ёгюзден кем болмаз. Анга
базады. Къалгънла да къаргъа сойгъаннга
басынганча басынадыла.

— Къой, Вера, айыб болур,—дейме.

— Оу, кимден уяласа, кесибизни юде-
гичикден ёзге киши джокъду?

— Арагъызда джангыз бир джашыгъыз
барды да, аны да джыкъсанг, сора курс не
бла махтанныкъды?

Вера кюледи, къатады, оюнун а къоймайды.
Уятлы, намыслы кирик кёрюб кюрешгенин
билеме, аны кесине сакълыгъын да эслеген-
лей турама: кёолум кымылдагъанлай, къа-
чаргъа хазырды.

Болмаса, сермеб билегинден тутуб, керти
джагъалашыр ышан береме да, кычырыкъ
этиб, къачыб къутулады.

Къызла да аны табалай, кёл кенгдире, ох
дейдиле.

Клара бла Лера айырылыб игичиклеча кё-
рюнедиле. Алада аслам тохтайды кёзюм. Ле-
ра джарыкъ къанлы, тиширыу шартладан
бай, илеш халили бир таза кыызчыкъды.
Ахыры ол къаллай адам боллукъду экен,

деб сагъыш этеме. Бусагъатдагъы болумуна кёре, Лера къургъакъ тилли, гынтдылы, кыыстыргъыч юй бийче боллукъду. Хар айтханы — къамчи таууш. Кёзлери да, сёзлери да, бармакъ учлары да бир джеринге чанчылырча джитиледиле. Джюрегинде уа ишеклик бла сагъаймакълыкъ таймаздан джашарыкъдыла. Аны юсюнде тюлкюню шартларындан иги кесекни табарыкъса. Не эсе да айгъа ушайды: ариуду, ашхыды, амма джылытмайды.

Темир кесекчикни мукъладис тартханча, аны да мени таба бир таша кюч тартханын билгенлей турама. Кесим да тёзюмсюз сюеме аны татлы хауачыгъын солургъа. Алай а Клара...

Клара бла ортабыз башха тюрлю байланыбды. Ол манга Лераны кёзю бла да къарайды, дагъыда башха тюрлю. Клара тёббесинден аягъыны учуна дери типпештириуду, асыры тиширудан не этерин билмейди. Мамукъду да мамукъ. Къоллары — айырылыб джумушакъла, бети — айырылыб акъ, къол аязлары — тылычыкъла, къолуну сырты баппахен тюк. Лераны кыысыкъ джукъа эринчиклери кюлген сагъатында хрис тишлеринден сахтиян джурунчукълача къача эсе-

ле, Клараны къалын джылтырауукъ эринлери къансыз бет алгъанлай, ышарса да, ауузун джайылыб джабханлай турадыла.

Экибизни сынау-сынчы къылыгъыбыз ушайды. Ушашлыкъ а джууукълашдырады.

„Солуу лекцияда“ Клара манга къагъыт джазыуун тохтатмайды. Ма быладыла биз чайнагъан сагъышла: тиширыу къаллай болургъа керекди, адамны ариу этген не затыды, суймеклик искусствомуду, адамны алтынчы сезими бармыды, къайсы студентка къаллай юй бийче боллукъду, ёсюм джолун къайсы къалай бошарыкъды...

Бу темалагъа экибиз диспут бардырабыз. Ёчешиу тереннге кетсе, акъыллы къауумгъа санагъан тенглерибизни да болушдурабыз. Бир соруугъа талай адам этген джууабла джыйыладыла къолума. Алай бла бир джанына болабыз, лекция да терк бошалады.

— Азрет,—деб башлайды Клара дагъыда бир запискасын,—ол мюйюшге бир кёз джетдир (Лерагъа), ёч салама, бусагъатда сени юсюнгден сагъыш эте турмай эсе, ийнан сен. Бизни бир-бирибизге неле эсе да джазыб кюрешгенча эслегенди да, меннге бёрюча, сеннге киштикча къарайды. Башха, ол сакъла-

магъан, темала къайгъылы болгъаныбыздан хапары джокъду...

— Къайдам,— дейме мен,— сен асыры кем-сиз эслилик эте болурмуса? Асыры сезимлиден гаккыны ичинде джуджекни энчи мура-тын окъуб бараса деб турама.

— Мени шашхынлыгъа санама. Ёзгени айтмай къойсакъ да, тиширыу болгъаным хакъды. Ол затлада сиз, эркишиле, тюнюгюзде кёралмагъанны биз тюшюбюзде билиб турабыз.

— Ба—ба—ба! Кеч, Клара, сен кыблама-са, сейсмографса.

— Тюз тюдю де: кетген переменана сен Лерагъа бек сынаб къарай эдинг. Сора мени да ёлчелединг башымдан аягъыма дери. Кёрмейди деб тураса. Сени хар ышанынгдан кёлюнгдегин билиб баргъаныма толу ийнаныб къал.

— Ай-да психолог! Бир айт ахырсы: сеннге кёлюмде не тутама?

— Айтайым: сен мени тиширыу джаны бла джаратаса, алай а мени кибик бла ёмюрге джашаргъа базмайса. Сени ол иште бир энчи сайламынг, идеалынг барды. Баям, мени юсюмде сен джаратхан затланы, алагъа да къалгъанлада ушатхан затларынгы кшошуб, бир „джыйымдыкъ“ адам къураялсанг,

муратынга джетерик эдинг. Алайды. Мени уа сен азмычха санагъанса да, эрикгенден, психология сынамла бардырыргъа излейсе. Къалгъанланы арасында аллай джукъа териси болгъанны табалмагъанча кёрюнесе.

— Къой, а къыз! Андан эсе ма бу соруугъа джууаб эт: эки адамны—джаш бла къызны—арасында суймеклик байланыу болмаса, адамлыкъ тагъылыу — къысхача айтыргъа, тенглик болургъа мадары джокъду деген сёз джорюйдю. Эсинге салайым: физиолог Сеченов „Рефлексы головного мозга“ деген китабында былай айтады: эки эркишини арасындача шохлукъ эркиши бла тиширыуну арасында болаллыкъ тюлдю, къуру таза шохлукъ. Тиширыу бла эркишини арасында шохлукъ деген зат, ахыры, не суймеклик кесиди, не да алгъыннгы джюрек сырланы джукъланмай къалгъан кесегиди... Сен ол затха къалай къарайса?

— Мени сарытын, къыз да, джаш да бирча адамладыла. Ала, эки джашча, не эки къызча, акъыл бла байланыргъа, тенглик тутаргъа боллукъдула. Алай а, билемисе, бузулгъан адамла аланы тазалыкъларына ийнанлыкъ тюлдюле. Хар адам экили затны аманнга кесини бузулмакълыгъына кёре сюреди.

— Энтда бир соруу: сен Витяны ыстымлаб айланганлы талай кюн болду. Джюрегинге къараргъа излегеним ючюн кечерсе, ёзге уа бир айт: къууанамыса джангы тенгингден?

— Къой-къой, сагъынма: суусуз бёчкеди, Крыловну баснясында сагъынылгъан бёчке.

— Биле эдим алай боллугъун. Аны къояйыкъ. Мен билген бла, санга акъыллы, тутхучлу, аны тышында да джигитлиги бар адам керекди. Огъай де, джангыла эсем.

— Дагъыда не къалды сен санамагъан?..

Былай ушакъларыбыз бола-бола турадыла. Бир-бирде даулашыб да къалабыз.

... Клара мени аллымда олтурады. Джелкесинде ариу сайланыб джыйылгъан базыкъ эшмелерини хар тюгюн санаргъа боллукъма (ариу, къалын, джылтырауукъ эшмеле — тиширыуну тюрсююн джасагъан эшмеле!). Эсима келеди: бир сынаимчы, сыртында кёзлери бар эсе: не джити къараялгъанымы къарайма.

Олсагъатдан къызчыкъ, ызына бурулуб:

— Айыб тюмюдю санга?—деб гурушха этеди.

— Ма—ма! Не хапар айтаса, неден уялыргъа керекме?

— Алай нек къарадын? Бойнум къыз-
гъанча болуб къалды.

— Биринчиси, мени къарагъаныма эки ша-
гъат керекди, экинчиси, сени бойнунгу къыз-
гъанында мени не терслигим барды?

— Барды терслигинг! Къарагъанынга уа
ишексизме...

— Ну, хайыр, кёзюнге къарасам, кёлюм-
дегин окъуйса,—кёзден кёзге къараб турур-
гъа уа тынч болмагъанын, артыкъсыз да ма-
нга, кесинг билесе,—сора сыртынгдан къарар-
гъа бир къой.

— Огъай, сен бурдурма: тюз къарагъан
бир башха, миз бла чанчханча къарау да—
бир башха.

— Не айталайым санга? Тиширыу къуру
да эркиши бла ёчешиуде тюзге саналыб къа-
лады...

Кесими ичимден Клараны тюзлюгюне мю-
кюлме, сынаула да мени бютюн сейирсин-
диредиле. Бу адамны къаллай сезими барды,
прибор тюл эсе!

... Бир кече Клараны тюшюмде кёрюб
чыкъдым. Жарыкъ, кескин, суйюндюрген
тюш. Тюшню уа адетин кесигиз билесиз: беш
секундну ичинде беш сагъатны айтыб тау-

усалмаз чакълы бир затны кѣрюб къояса. Ол кинодан да дженгил кѣргюзеди джашауну.

Биягъы Клара бла сѣлеширге джангы тема чыкъгъанына къууана, дерсге ашыгъыб келеме.

Узатама записка.

— Клара, бюгече нек ёчеше эдинг мени бла, суу ёрге барады деб?

— Алай дегенинг?

— Билмегенча этериксе энди...

— Мен киши бла да ёчешмегенме.

— Огъай, мен кечени узуну сени къатыш айландым, сен ким бла айландынг эсенг да...

— Хапарым джокъду. Мен джукъгъа да бармагъанма.

— Сора мени кѣрмедингми? Ётюрюкмюдю назмуланы сюзгенибиз? Къаллай бир даулашдыкъ? Мен дженгдим да?

— Шаштырма. Алай болсамы сюе эдинг?

— Тохта, мен сени кѣрсем, сен мени къалай кѣрмейсе? „Джюрекден джюрекге джол“ дегенни кертилиги къайдады да сора?

— Билемисе, бу джол мен сени къаллайла эсе да кѣрдюм дейме, алай а, башха тюшле басындыла да, унутуб къойдум...

Клара бла ушакъларым эсиме талай затны тюшуредиле. Сёз ючюн, анамы эгечи Шамшийни бир адетин унуталмайма. Ол бек сакъ джукълаучан эди, алай а ууакъ шыкъыртха уянмай эди. Бир кече мен дерслерими эте олтурдум, Шамший да джатыб къалкыды. Бетинде сызчыкъланы санайым дегенча болуб, джитирек къарадым—олсагыатлай кёзлерин ачды да къойду.

Аха, тюзелдим сынаулагъа. Шамший ушатмаса да, талай кере алай этиб сынадым. Андан сора, ол тынчайыргъа керекди, уянмасын дегенибиз болса, бетине къарамазгъа кюреше эдик...

Дагыда бир мисал, адамда тюбеген сезимлиликни юсюнден.

Ремзаводда ишлеген кёзююмдю. Темир эритген цехде дауурдан адам къачыб чыгъарча эди. Тирмендеча. Темир къуяргъа къум кебле этген ишчиле къаты ишлейдиле. Цехни бир кыйырында уа ол къумну хазырлагъан аппарат гюрюлдейди. Аны къатындагы ишчи бла сёлешеме. Сёзюмю кесим да кючден ангылайма. Алайдан узакъда ишлей тургъан тиширыу, бизни таба кёз джетдириб, хаман

ышарады. Сейирсинеме, ачыу да болады. Бир билейим неге ышаргъанын. Къатына барыб сорама:

— Мени тюрсююмде бусхул текени кәрмей эсенг, нек ышарыб тураса?

— Кёлюнг къалмасын, айыбынгы кәргеним джокъду, айтханынга ышарама.

— Тобаста, не айтханыма?

— Кече орамда кәргенинги юсюнден.

— Кимни?

— Кесинг билесе...

— Къалай эштдинг?

— Эштеме. Эринлеринг къымылдаса болду.

Аны айтханына ийнанырым келмейди. Сынаргъа ашыгъама. Узакъдан къараб, шыбырдайма.

— Иш къолай болсун!

— Сау бол!—дейди ол, ышарылыб, башын силкиб.

— Ненча джыл болду сен мында ишлегенли?

Беш бармагъын кәргюзеди.

— Ненча сабийинг барды?

— Бир бармагъын тутады.

— Ингирде киногъа барлыкъмыса?

Башын къымылдатды—огъай!

Дагъыда кѣб затны сорама, ол да, ажим-сыз ангылаб, джууаб бериб барады.

Сейир-тамаша: кѣблени кѣулакълары кѣыйналыб ангыларыкъ затланы ол кѣзлери бла ангылайды.

Андан сора мен аны бла эштдириб сѣлешмейме, туурасына барыб, эринлерими аз-буз кѣымылдатсам, бек тынч ангылаб, джууаб кѣайтарады.

Кѣлюме алай келеди: бу адамны кѣатында сагъыш этерге да кѣоркѣарчады, ким билсин, мыйында акѣылынгы кѣалай джюрюгенин да кѣрюб тура эсе уа!

Н. А. Утин

— Бюгюн институтну акт залында халкѣла арасы болумдан лекция окѣурукѣду Утин. Николай Александровичге тынгыларгѣа огѣай дерик болмаз!—дейди Вера, эшикден кире.

— Ура! Утинге уа табу этиб барайыкъ!—дейдиле студентле бир аууздан.—Ненча сагѣатда?

— Ингир джетиде.

Кюндюз лекцияладан безиб тургѣан студентлени ингирде да джыйыб тынгылатхан

алай тынч тюлдю. Бу джол а ала кеслери чабыб келирге хазырдыла. Не сеbebден?

Ингирде ичи адамдан толгъан акт зал бал четенча дууулдайды. Орта бойлу назик адамы кьолтугъундан кириб, биреу кафедраны кьатына элтеди.

Бетин чечек табла хыртдылагъан, кёзлерин къара кёзлюкле джашырыб тургъан киши, папкасын ача, залгъа айланыб, тунакы ауаз бла сёлешиб башлайды. Кьоллары, кьагъытланы аудура, джукъ джазылмагъан кьуджур тизгинледе таядыла.

Лекцияланы ол конспектсиз окъуйду. Алай дегеним: бетин кьагъытха бурмайды, не эсе да излегенча, кьагъытлада учхалаб турадыла бармакълары. Айтханында не азчыкъ да тыйгъыч болмайды, джангылмайды. Бара-барыб, марксизмни классиклеринден цитата келтирирге керек болса, „джолдашла, тынгылагъыз, Ленин ол затны юсюнден былай айтханды“ деб, кьоллары бла дженгил окъуб тебрейди, чыкьырматыб. Бир абынсанг а, бир тигилсенг а! Тёрт кёзю бла сегиз кёзлюгю болгъан да окъуялмаз алай. Залдагъыланы кьол кьагъыулары уа! Эки къая бери аууб келедиле дериксе.

Кимди Утин? Институтну устазыды, марк-

сизмни-ленинизмни хакъындан. Кеси къарау сокъурду, джылы да отуздан джангы атла-гъанды.

Джети джылында огъуна чечек ауруудан сокъур болуб къалгъан джашчыкъ джашаудан тюнгулмегенди, таякъ алыб, садакъа тилей, орамлада сюелмегенди. Къыйынлыкъгъа къаршчы кюреширге, тенглеринден артха къалмазгъа къаст этиб, сокъурланы школунда айырма окъуб тургъанды. Ахыры Саратовда педагогика институтну да бошагъанды.

Энди уа ма, Утин институтда кеси береди дерс. Къаллай бир сыйы, хурмети барды! Студентле аны къол аязларында джюрютедиле. Дунияны джарыгъын кёрмеген устаз окъутхан адамларыны хар бирин таныйды, ауазындан, шыкъыртындан. Хар нени узакъдан сезеди. Бир тюбеб сёлешгенини атын, тукъумун унутмайды.

Къатыны, ариу джаш тиширыучукъ, бир-гесине айланыучанды. Алай болса да Утин кеси, таякъчыгъын алгъа узата да, асфальтны къагъа, шахарны къалайына да кетиб къалады.

Ма келеди ол халкъны къалын джерине. Ариу биледи къалайда тапхырчыкъ туберигин, бир атлам къалды деген заманда тохтаб,

таякъчыгъын узатыб, табсыз джерчикден чырмаусуз атлайды. Алайдан къутулуб, дагъыда джетеди басхычлагъа, джангылмай атлаб, уллу почтамтны эшигинден кириб кетеди. Анда уа—джюз тюрлю эшик бла терезе, багъана бла стол. Табады керекли терезени, тындырады джумушун.

Шахарны ичи студентден толу болгъаны себебли, джолда анга къайсы болса да бири джолукъмай къалмайды. Суюген устазларыны къолтугъундан кириб, керекли джерине элтиучендиле джашла.

Сейирди табигъат: ол кеси джетдирген кемликни орнун тутхан бир мадарда береди. Бир къолунг кетсе, экинчи къолунг эки къат кюч алыр, кёзюнг кёрмесе, бармагъынг сезимли, къулагъынг эштимли болурла...

Ол затны Утинни юсюнде да кёребиз.

Баш билими болгъанлыкъгъа, ол хаман аны джангыртыб, юсюне къошуб турургъа излейди. Окъургъа тиширыучугъу болушады. Ол болмагъан кёзюнде, студентледен бир-эки адамны чакъырыб, керекли литератураны окъутады. Кеси тынгылаб туруб, терен магъаналы джерледе тохтатыб, тюрлю къаламы бла тефтерине чунгурчукъла салады. Ала аны харифлеридиле. Сора, тюз джазгъаны

бла кългъанын билир ючюн, студентни китабха къратыб, кеси окъуб кѣреди.

Терен эси анга кѣб джерде онг береди. Айтдырмай къоймай эсегиз, аны тынгылагъаны башханы азбар этгениди!

Энди ол Москвагъа аспирантурагъа кете айланады. Окъууну бошав, илмуну тулпар атына миниб къайтырына не сѣз барды. Сакъатлыгъы ючюн джазыкъсыныб, андан аны къолуна къагъыт бериб иерле деб, кишини кѣлюне да келлик тюлдю. Ёмюрюнден бери керти кыйыны, фахмусу бла кесине джол ачыб келген Утин мындан ары да баш илмуну эшиклерин кеси къолу бла ачарыкъды.

Утинни джашау джигитлигин кѣзюме кѣргюзгеним сайын анга джанымдан юлюш этерим келеди. Ма Адам! Ма экинчи Николай Островский! Кюнню джарыгъын тюшюнде кѣрюб кългъан ёмюрлюк сакъат—ол ненча сау адамдан онглуду! Кѣзлерини хайырын кѣрелмегенле, табигъатда тѣгюлюб тургъан нюрню, бояуланы багъалата билмегенле кѣзлерин мынга бериб нек къоймайдыла? Джашаугъа тырмашалмагъанла мындан бир юлгю алсала уа!

Мен ишексизме: Утин адам инсанны сыйын джерге тюшюрмезлик джарыкъ чолпанды.

Институтха бир джангы устаз келди. Акъбет джаш. Чачы уа къара. Кёк костюмуну дженглеринден назик интеллигент бармакълары къарайдыла. Тюрсюнюнде ким да айырыб эслерик—кёзлери бла эринлери. Джибгил къызыл эринлери ауузун тёртгюл этедиле. Ышарама дегенлей, аланы къыйырлары кенгиге джайылыб кетиб, къысха бетчигин эки бёледиле. Сора кёресе джаякъларын толтуруб тургъан тизиу тишлерин. Кёзлери уа! О—о! Кёзлери элден башха тюрлюдюле: тум къарала, илиннген джерлеринден тая билмегенле. Кеслери да, кюлюмсюреб, терен чунгурладан къаджыкъмай къарайдыла, адамны кёзюн къамата, джюрегин да дыгъы-дыгъы этдире.

-- Михаил Петрович Гусев,—дейди декан, аны бизни бла танышдыра,—Москвадан келгенди. Бюгюнден башлаб, сизге совет литератураны окъурукъду. Тилерим—сыйын кёрюгюз устазны, мизамны сакълагъыз.

Кафедрадан къараб, джангы устаз ышарады, башын къымылдатыб, шагърейликни ал адетин этеди. Ызы бла хар студентни тюрсюнюне кёз джетдиреди.

— Кесигиз билгенча,—дейди ол, кенгнге къачыб кюрешген эринлерин зор бла бир джерге джыя,—мен энди сизни окъутурукъ-ма. Кесим, Москвада ишлей туруб, бери кѣб болмай келгенме. Вузну ара шахарда бошагъанма, илму ат алыргъа хазырланама. Доцент боллукъма быйыл. Алай а ашыкъмайкъ. Мындан ары иги танышырбыз, айтыб кѣ-яйым: мен лекцияны дженгил окъуйма. Бир да болалмагъан, кѣолун кѣлтюрюб: „Михаил Петрович, кечигиз, артха кѣалдым, джазыб джетдиралмайма,“—деб тилесе, керек джерчикни кѣайтарыб да айтырма... Ёнгнге уа ауузума чабмазыгъызны тилерикме. Билемисиз, бѣлюнсенг, сѣзюнг кѣачыб кетгенча болады... Хы, башлайыкъ энди. Джазыгъыз теманы... „Алексей Максимович Горький. Джашауу, творчество джолу“. Мен джашаууну юсюнден айтыб кюрешмейим—кесигиз билесиз... Хм, айыб этмегиз, ма сени, кѣызчыкъ, атынг неди? Хо, сени, сени.

— Клара Тарасова.

— А—а, ашхы, кѣалай ариу, ачыкъ айтылгъан атынг барды! Олтур. А ол сени кѣа-тынгдагъыны уа? Огъай, огъай, ары джанынг-да? Ма ол джашил чепкенчиги болгъанны... сепкилчиклери бла...

— Асият Апайланы.

— А—а, бек ашхы, сени атынг да тынч айтылады—Абай, Абай, уллу къзаха джазы-учу, унутмазма... Олтур, Асиат. Энди башлайыкъ.

— Тохтагъыз, сизге совет литературадан алкъын окъулмагъанмыды? Бу теманы биле болурмусуз?

— Окъулмагъанды, алай а билебиз! Аны къюуб, бюгюн башха хапар айтсагъыз а,—деб къычырадыла арт столладан.—Алайсыз да безиб турабыз лекцияладан, башыбыз ауругъанла да барбыз...

Къызла, бир-бирине джашыртын къараб, къыш-муш этедиле, пырх-чырхла чыгъадыла. Михаил Петрович, кёзлери бла залгъа от сала, татлы ышарады.

— Безген дегенигизни эсге алайыкъ, алай а ма башы ауругъаннга болушаллыкъ тюлме, докторлугъум джокъду, хы-хы-хы...

— Михаил Петрович, Москвада кюн иссимиди?—дейди Нина, къызаргъан джаякъларындан чач тюклерин артына сылай.

— Мындан салкъын эди, хы-хы, иссими боласа?

— Эшта-эшта, биз а юреннгенбиз.... Сизни,

северчи адамны, кыбыланы кюню джунчута болурму деб кыайгырабыз.

— Хы-хы-хы, да... мени баш эрними терлегенин кёрюб айта болурса. Адетим алайды: кыш чилледе да кёлларым, эрним, джурегим Сахарада, квалгъаным Северде джашайдыла.

— Михаил Петрович, айыб этмегиз, юйленген болурсуз, юй бийчегиз аз ариучукъ т.олдю?

— Ыхы-ыхы, сиз а кёб затны билирге сюе кёреме. Эркинлик берсегиз, ол сорууну джууабын артдама кюояйм...

— Северчиле сары чачлыла боладыла деб эштген эдим, — дейди дагыда бир кызы, — сизни уа не эсе да алагъа ушагъан затыгъыз джокъду.

— Кесиме ушагъанлагъа аны ючюн келгенме.

— Неме уа, Михаил Петрович, дерсни соргъан кёзююгюзде бек къатымысыз? Биз джарлыланы ийнени кёзюнден чыгъармагъа эдигиз...

-- Билгенин бетинден таныб кюояма, „беш“ салдым—кетди. Сере-гура джууабла этеме дегеннге андан юч единицаны тёбеннге тюшюреме. Айтыб кюояйм: студентле мени

къуру да бек сые эдиле, сиз аладан таууш-
лукъсуз деб турмайма, окъугъан а этигиз.
Менден къутулгъанлыкъгъа „гослада“ тутул-
лукъсуз. Алайын эскерсегиз, „Михаил Пет-
рович, бизге къаты бол“ деб тилериксиз...

Бу ушакъ танг созулады. Джукълана бар-
гъан шынгкъартны ышырыб кюрешгенча,
къызла бош джаншауну отуна хаман салам-
чѣб атыб турадыла. Кѣзле бла атышыу ба-
рады. Аны ахырында устаз Горькийни юсюн-
ден бир-эки сѣз айтама дегенлей, къонгурау
къагъылады. Кишини иймейди, кеси да чыкъ-
май къалады переменагъа. Лекцияны экинчи
джарымында уа къагъытларына къадалыб,
ѣлюм-къара окъуйду, кишини сѣлешдирмей-
ди. Студентлени кими бир къагъыт, кими
джарым бет конспект джазады.

Лекциядан сора хар бирибиз кюлкю къаб-
чыгъын ачарыкъды, билеме. Алай огъуна бо-
лады. Гусев, кесин табындырыб, сау къалыгъыз
деб, эшикден чыкъгъанлай, залгъа бир кюлкю
къабынады! Къычырыкъ-хахай болуб, къызла
кюледиле, кѣлюндегин айтыргъа ашыкъма-
гъан джокъду.

Бир заманда Вера, эшикден тышына къа-
раб, ауузуна бармагъын сала, „тссс“ деб,
ийилиб, ызына къачады:

— Оу! Къызла, погибоша: былайда тынгылаб тургъанды, мен джазыкъ, мен хариб...

— Аймысына, тынгыласын! Кимден къоркъаса аллай бир?—дейди Лера, эрнин чюйюре.—Къулакълары иги къызыб къалсынла! Кесин адамча тутмай эсе, хурмет сакълама сын. Аны кёзлеринден бугъуб да къалай джерге кирейик. Чыдаргъа уа къыйынды.

— Ий, бир айтайым, ха,—деб сёзге къошулады Асиятчыкъ,—къызчыкъ, къызчыкъ деб, кесини бир адеж сатюсюне къарагъанча, бизни бетибизге битерге не иши барды? Устазмыды, огъесе тойгъамы келгенди, къыз сайлай? Согъанчакълары ачыла, ол да кимге эсе да къараргъа кюрешеди. Келигиз, барайыкъ да айтайыкъ: керек тюлдю бизге быллай „алим“!

— Тохтагъыз, къызла, чакъинджиклеча чыкъырдамайыкъ, энтда эштдириб къоябыз,—дейди асыры сагъайгъандан олтуралмай айланган Вера.—Майна эркечибизге да сорайыкъ. Ким биледи, ол Гусев жанлы эсе уа, барыбызны да тахсабызны ачыб къоймасын...

— Оу, аны Гусевден не хапары барды, несин таныйды дейсе?—деб кюледи Лера, джукъа эринчиклерин къолу бла джаба.—Анга Гусев къараб кюрешмегенди...

— Ол эркекырууну джакъларыкъды ансы, бизни джанлымы боллукъду дейсиз?—дейди Нина Кудимова, ары дери тынгылаб тургъан кызылджаякъ кыыз.

Манга да кёзюу джетеди.

— Кёремисиз,—дейме мен,—джангы джашны эслегенлей, барынга да джан кирди, тауукълача къангкылдадыгъыз. Джаратхансыз, билеме. Не десенг да... къаракёз, омакъ ышарады... Хо, тюздю айтханыгъыз, мени къайгъылы болмады: „Къой кечген сууну бёрю ичер“—сизде эди эси.

— О—о-ой, Азрет, аллах ючюн бурдурма!—деб хахайлайдыла бир талайы да.

— Да не бурдуруу? Бош сёгесиз. Отдан кёлек кийгенле—аны артыкъ суйгенле. Мен да сынаргъа кюрешиб турдум, къайсыгъызны бек джаратады экен деб. Кёлюме да келди, аз къууанмайдыла Клара бла Асият... Ала уа, чарлагъан шкокчукъла... почемгъа да санамагъанча этедиле. Кёрюрбюз, сокъур айтханлай, бир кесекден...

Артыкъ да бек чарлайдыла, бал чибинлеча джызылдайдыла, чабадыла юсюме. Мен а коридоргъа къачыб кетеме.

Ол кюн Гусевден сора сёз джокъ эди. Къызла кёллерин талай устазгъа тёкдюле

бир-бири ауузуна чаба, хапар айтдыла. Устаз-ла уа, тыйгычлы ышарыб къойгъан болмаса, алагъа сёз нёгер болалмадыла.

Бир аздан Гусев „юлю“ болуб бошады. Энди ол хар мюйюшден чыгъады, аллына тюбеген бла бек деменгили саламлашады, болгъа эди да—къолун да тутады.

Бир ай чакълыдан, Уханов Москвагъа, Джамагъат илмуланы академиясына окъургъа кетгенинде, Гусев декан болду.

* * *

Антонина Петровна Карташова джаш адамчыкъды, бизде къызладан хазна тамада болмаз. Алай а джизгилик бла зыкъылыкъ аны ючюн джаратылгъандыла дериксе. Чамгъа да от-джалынды.

Аны предмети бютюн джангыча кёрюнеди, кесини джангылыгъындан. Ауузу уа хар сёзю кескин айтыргъа ишленгенчады: къара да тур уста кымылдагъан эринлерине. Аз кюлмез эди сангырау адам, аланы къуджур ойнагъанларын кёрюб турса!

Билимин—сорма да къой: джылтырауукъ, чыкъырдауукъ, терен билими Аны ючюн бо-

лур, сѣзню ахырына джетдирирге бошамай кѣалады, эсине асыры кѣб заттюшгенден. Аллын айтса, андан арысын хар ким кеси билсин, сагъыш этсин дегеннге ушайды. Бѣлюннген джеринде кѣб точканы орнуна кесинг сал керекли сѣзлени.

Кѣзлери студентледе хазна тохтамайдыла. Ала кѣбюсюне, олтургъанланы башлары бла ѳрге кетиб, кѣайда эсе да огъары мюйюшде айланадыла. Ёчдю ары-бери джюрюрге. Кафедраны уа суюмейди: аны артындан башы аз кѣрюнюб кѣалады.

Орус тил аны ауузунда артыкъ да ариу болады. Алай а бир-бирде эсинги кѣайры эсе да кетиб тургъанын, кѣулакъл рынгы да сѣз ырхы талаб баргъанын сезесе. А юйюнге, бир минутха минг сѣз! Не запятой, не точка бла айырылмагъан сѣз тизиу... Сагъыш этеме: адамны чархында реле прибор бар кѣреме, ауурлукъ джетген органы ишлетмей тыяды. Джукъу, кѣзю чыракъ баргъан, тынгылаб тургъанлай, кѣулагъы эштмей кѣалгъан дегенча затла андан чыгъа болурла. Кѣзюнг тюз кѣрюр ючюн, джарыкъ тыйыншылы мардада болургъа керекди. Аз не да кѣб болса — кѣармалдынг. Кѣулакъ да не кем, не артыкъ

тауушха разы болмайды. Эштгенинг мыйынга джазылыб барыр ючюн а заман керекди.

Антонина Петровнаы сёлешгени уа акъырын джазылгъан магнитофон лентаны не да акъырын бурулургъа керекли патефон пластинканы къызыу бурдургъанча эштиледи.

Джазыкъсынган да этеме аны: юч сёз бла айтырын отуз юч бла айтады. Тилде сюек болмагъаны бир насыб, ансы хатагъа къаллыкъ эди аллай адам.

Ма былай сёлешеди ол: „Сёз джокъду, орус тилни ариулугъун (озгъан дерследе да айта келгенме, энтда къайтарыб айтайым, „Къайтарыу окъутууну анасыды“ деб, римлиле айтханлай), орус тилни ариулугъун, байлыгъын (ариу биз, сиз махтамай огъуна къояйыкъ!) ... так вот, аны ариулугъун (сиз ол орамда айланган бир къауум генезирни сёлешгенине айтады деб ангыламагъыз)... орус тилни ариулугъуна, кючюне бек уллу адамларыбыз (аланы суратлары, айтханлары да коридорда тагъылыбдыла) табынгандыла, (сиз ала айтханланы окъумагъансыз деб тюл, Азретча тырмашханланы блокнотларына да кёчген болурла ол сёзле), сый бергендиле, (бермезге да къалай болур, бермей бир кёрчюгюз кесигиз!), аланы уа амалсыз керекли

саутлары болгъанды тил, нек десенг, уллу халкъыбызны, къайтарыб айтама, уллу халкъыбызны историясын сыртына кёлтюрюб келген кюч болгъанды ол“...

Антонина Петровна лирика отступлениелени кёб этеди. Таза тиширыу сёзлени теге келиб, мени да залда болгъанымы эскериб къояды да, накъырда-чам саутуну джитисин бери бурады. Экили ойнайды ол мени бла: бир—тенгимча, бир—менден онглуча. Уялчакъ кибик болгъаным эсе да билмейме аны меннге ёчюкдюрген. Уста, залим, селекели сёзлени „пулеметдан“ манга къуйгъанлай, тенглерим кёзюме битедиле, танг зауукъ аладыла мени джунчугъанымдан. Бёлек тюбесе да, накъырдасын къоймайды устазым.

— Абайхан улу!—деученди ол манга.—Бу къадар къыз сени джанынгы джашаргъа къалай къояды? Бютюн джигитсе. Алай а, сенича болсам, къачыб кетер эдим, „Погибоша, аки обри!“ деб.

— Да не хадакъ этейик, Антонина Петровна,—дей эдим джууабха,—анабыз ёлгенинде да тёзгенбиз, бу болумгъа да тёзерге кюреширикбиз. Къысылыб турабыз, кесибизни тюлен кибик эгиб. Бир къыз тенглерича. Джашырмай айтайым: кёзлерине чёб болуб тюш-

сем да, уумазча кёрюнедиле. Кесим—ком-сорг, староста, къабыргъа газетни редактору—айтыргъа, начальство. Джалынадыла. Башха тюрлю атласам ушатмайдыла.

— Айтыуунгдан, дыгъыларына тюзелгенсе?

— Хо, тиллерин ангылай башлагъанма.

* * *

... Коллективни арасында ишини тиклигине Гусев халкъгъа туру тарыкъмаса да, манга бир-эки джолда энчи башхартхан эди, чынты шохуна санаб. „Тохта, тохта, сен къараб тур, мен аланы (эки устазны) шайтан атха миндирмесем. Ала кимни табалагъанларын алкъын билмейдиле. Айтыб къаллыкъдыла, мен этиб къаллыкъма!“—деб, бир затланы сандырагъан эди.

Бизни общежитиеден узакъ болмай джашай эди Гусев. Бир кюн орамгъа чыкъгъанлай, къаугъагъа джолукъдум. Джюк машинагъа экеулен хабджюк джюклея, биреу да алай сюелиб тура. Юйню иеси къатын, арбаздан тышына хабур-чубурну шууулдата, ачысы бла келтириб къычырады:

— Къораб кет былайдан, аллай-быллай профессор! Ма, хашген, калак, китабынги да!

— Ай, бети кетген налат, профессор болмай кьуругьун!..

— Хы, болду-болду! Джаншама энди,—дей эди ол сюелген да, анга кьынгыр кьараб.

Таныдым аны: Гусев эди. Озуб кетелмедим—устазым... Джууукъ келдим да саламлашдым, не болгъанын сордум.

— Былайдан кече айланама, бу харам байрамджак джашау бермейди,—деди Гусев рахат ауаз бла.

Къатыннга аууз джетдирдим:

— Алай хахайлама, эгечим, бу улуу адамы, сен табаларча бузукъчу джокъду былайда. Не болгъан эсе да, джангылыч зат барды...

— О-о-о, улан, сен билмейсе аны, „профессорну!“.. Джаным беш джеримден чыккъа эди да, ол сагъатда бир джетге эдим... Юйюмде сабий кьызчыкъны... умут...

— Ай, джангыласа, аллай затны болургъа амалы джокъду,—дерге кюрешдим. Къатынны уа ачыуу бурнуна асыры чабхандан сёз ангыламай эди. Гусев кетди. Мен а сейирсиниб къалдым. Ол къатыннга бир толу халпар сормай кьойман...

Талай кюндец ол джангы кьонушуна

джашыртын келирими изледи. Ол дегеним— Гусев.

— Тссс! Киши билмесин, кёрмесин,—деди,—сен кюн ортадан сора сансыз кириб кел.

Айтханыча келдим. Эки тыгъырыкъчыкъ. Ичлери къатыш-къура. Олтуртду. Кеси да чёкдю къатымда тапчаннга, къолун тобугъума сала.

— Ма, кёресе кютейни джашауун,—деди ол, спартак мизамгъа махтанганча эте,—мени шохум джангыз сенсе да, сен да келмейсе. Ашар кереклинг бармыды?

— Огъай, сау бол.

— Тартынма, сен студентсе. Мен да аллайынма.

— Берекет берсин, кереклим болса...

— Билемисе сени нек чакъыргъанымы?

— Огъай.

— Бери тынгыла. Институтда меннге джаула табылгъандыла. Сыйымы кёлтюрюрге мадар керекди. Эслегенме курсда къызла бары да сени багъалатханларын. Айтханынгы этмезлик джокъду. Аланы арасында мени сыйымы кёлтюрюр джанындан ишле. Бизни бачхагъа таш атдырма. Сёкген, селеке этген болса, ауузуна чабыб, кереклисин бере тур.

Сени инджилиб джашагъанынгы билеме, ка-
федрагъа лаборант этерикме. Ачхачыкъ да
ала, суюгенингча окъурукъса. Экинчиси, юч
кюнден мен Маяковскийни юсюнден илму
доклад этерикме. Тенглеринги акт залгъа то-
лу джыарса. Ары дери уа, мен ачха берей-
им да, Зеленстройдан бир гокка ханс букет
алыб турурса, доклад бошалгъанлай, чыгъыб
келиб, къолуму тутуб, букетни берирсе, мен
юретген сёзлени азбар айтыб, факультетни
атындан алгъышларса. Сени сёзюнге къол
къагъарыкъдыла...

Аны айтханына сейир-тамаша болуб, не
дерге билмей къалдым. Биринчи сагъышым
басня джазаргъа кереклисини юсюнден эди.

Эринлерин джалай, Гусев дагъыда сёзге
кёчдю:

— Ансы, бу бир тюкленмеген джюджекди
деб, манга ат оюн этерге излейдиле. Мен
алкъын алагъа кесими танытмагъанма... Эр-
кинлеб айтама: майна, ол гаккыланы кёреми-
се? (Эки мазаллы ящик бла бир гаккы бар
эди мюйюшде). Мен аланы сууча бардыра-
ма.. Манга джарарыкъ адамла да аладан аз
тюлдюле. Къысхасы, танышлыкъ, шагърей-
лик джаны бла кесими бегитгенме. Кёблени

менден хапарлары джокъду,—деди да, джигит аскерчи пулеметуна къарагъанча, гаккылагъа къарады.

Джарыла эсенг бузул деб, масаланы къалыны чыкъгъандан чыгъа келлигин таныдым. Алай болса да оюнну артына дери бир тѣзерге керекди. Бу къаллай адам болгъанын толу ангылайымчы. Секириб туруб, юсюне тюкюрюб кетсем, „Ойнай билмеген уруб къачар“ дегенлей боллукъду. Кеси да—менден тамада, билимли, айтханын да ташада айтады, шагъат табаллыкъ тюлсе.

— Тюздю-тюздю,—дедим анга накъырдасыз ауаз бла,—сизни кючюгюзню кѣбле билмейдиле да, ёлюр гѣбелекгелеча, кеслерин отха уруб кюрешедиле. „Аллах тюзню кѣреди, терк айтыб а къоймайды“ деген сѣз аны ючюн чыкъгъан болур: хорлам сиздеди. Мен да, айхай, болушайым. Сиз быллай бир тыкъ болгъандан ары, да деген бир букет да алайым, студентлени уа докладха джоппу этиб джыярыкъма. Сиз ийманын ююрюб окъугъуз ансы.

Ол кюн бир букет алыб келиб юйюне салдым. Аны залда Гусевни кѣлуна къалай тутдурлугъуму сагъышын этеме. Алыб олту-

руб турургъа ушагъыусузду. Кишиге кѣргюзмей да къайда сакълагъын? Не да докладдан сора, чабыб барыб, джашырылгъан джеринден чыгъара къалай айланнгын? АллаЙла этсенг, ишни багъыры ачыллыкъды.

Гусевни стратегиясы былай эди: кюндюзден огъуна акт залда бир портретни артына букетни джашырыб къояма; ингирде доклад барады; ол бошала тебрегенлей, Гусев, суу ичерге узалыб, ышан береди, мен, акъырын барыб, кишини эсин бѣлмей, букетни алыб келеме—ахыры береме анга.

Доклад болур кюн, по медет, бу планы толмазлыгъы ангылашынды.

— Ай, анасы бергенни тѣкген а! — деди Гусев.— Ол таб ишибиз оюлду: эки кюннге гоккала мууал болгъандыла. Энди аны къойдукъ.. Сен, доклад башланыргъа он минут къалыб, канцеляриягъа кир, айтырыкъ сѣзлеринги джазыб туруб, къолунга берирме. Сора бош аудиториягъа барырса да, азбар этерсе, къагъытчыкъны уа артда кесиме къайтарырса.

— Бусагъатда беригиз, эртдеден хазырланайым,— дедим.

— Огъай, бусагъатда джарамайды. Он минут санга джетерикди. Хы, эсингде болсун,

бир сёзню не кьошаргъа, не кьоратыргъа керек тюлдю, тамам анда джазылгъаныча айтыб кьой...

Айтханыча этдик. Канцелярияда кьагъытчыкъны манга узатыб, „муну завучха бир табдыр“ деб тилегенча этди. Анда былай джазылыб эди:

„Багъалы Михаил Петрович! Джаш тёлюню ариу кылыкъгъа юретгенигиз, иги билimli этгенигиз ючюн, Сизни литература факультетни студентлерини атындан исси алгъышлайма. Бу аламат илму докладыгъыз ючюн бек сау болугъуз! Унутмазбыз кыйыныгъызны“.

Сёзле да мен джаратырча тюл эдиле. Алай болгъаны ючюн кеси кесине айтыргъа суйген алгъышны мен андан нек кыызгъана эдим?

Сагъат джетиде залгъа студентле джыйылдыла. Кёбюсю эриниб, Михаил Петрович, ары дери чайнай-чайнай санджаллагъан докладын ачыб, залгъа биягъынлай къарай, кафедраны артындан сюелди. Джюреги бузлаб тургъанлай, кёзлери бла эринлерин эритиб, бир-эки ышарды да, докладны кызыу окъуб башлады. Пулемёт чыкъырдагъанча. Хар айтыуда, кёзлерин текстден айырыб, залгъа

къарата, дагъыда ызына чабдыра, къурмач чартлагъан халгъа кирди.

Залдагъыла, тынгылай туруб, айтылгъан затны башларына джыйыб барыргъа кыйын кѣргенлеринде, ары-бери къарай, бир-бирине шыбырдаб сѣлеше тебредиле. Мен а, тауушун эштген болмаса, магъанасын ангылардан кенге эдим. Верагъа кѣз кысама. Ышарады. Тынгылагъанча этебиз. Адамлыгъын жаратмасанг, алтын сѣзю да эрши кѣрюнеди... Докладны бошалгъанын эслемей къалыб, талай студентни, адетге сый бере, чауук-чауук этгенине сагъайдым. Вера ашыкъдырды. Секириб туруб, Гусев таба тебредим. Къолун тутдуруп умут бла ол да алгъа атлады. Къагъытны бериб, залгъа къарадым, ол а манга.

— Доклад этерге чыкъмагъанма къоркъмагъыз,— дедим тенглеге,— Михаил Петрович залгъа окъургъа бир записка берген эди да, ызына къайтарама. Кеси окъусун, мен чыгъаралмайма хатын...

Вера бла нѣгерлери харс урдула, бир-бирле уа „Михаил Петрович, окъугъуз!“ деб кычырдыла.

Къагъытха сансыз къараб, Гусев татлы ышарды, джуммакъ этиб, хурджуна терк сукъду. Дагъыда—бети мор болду.

Тюбешдиле кёзлерибиз. Аныктыла—къара джитиле, тюбсюз кёлле, меникиле — къамай тургъан гинасуу тамчыла. Аны бетинде окъудум трагедияны, ол да менде эрши селекени кёрген болур эди...

Бир къауум студентни къарагъанында соруу знакла бар эдиле. Вера кёллерин басды: „Ашыкъмагъыз, артда айтырма,“ — деди, эшикни кёргюзе.

Гусев андан сора дерсге келмеди. Директор бла бухгалтериядан ёзге кишиге тюбемей, къайры эсе да ашыгъыш кетгенин эшитдик.

.. Аны джик-джигине дери таныргъа уа суйгенлей къалдым. Алай болса да сокъуранмайма: эшта, ол терен сагъышха тыйыншлы болмаз, аман къууумлу, дуруссуз, осал сыры джашагъан джылындан аслам болгъан бир инсанчыкъды. Алай а къалай тюшгенди ол педагогну сыйлы джолуна?—Ма бу сорууду мени къыйнагъан.

Ухановну академиягъа къырылыб-ёлюб, джыламсыраб, джюреклерибиз тактыр болуб, алай ашыргъан эдик. Аны биргесине аллыкъ билимибизни да ашыргъанча, джаныбызны да бир кесекчигин ийиб къойгъанча болгъан эдик.

Гусевни уа кялай думп болуб кялгъанын билмедик. Ол кесини хыйла сынчылыгъын былайда да кёргюздю: тоту ачылыб, ишден кысталгъынчы, башын алыб, келгенича, сансыз кетиб кялды. Анга „ашхы джолгъа“ деб айтханма деген киши табылмады.

Уханов письмола джазады, биз да андан хар атламыбызгъа оноу излейбиз, анга кяйгыбызны билдиребиз. Ол бизни бла джашайды, багъалы Петровичди. Экинчи Петрович а учхан джулдузду—учуб барды да, джукъланыб кялды. Ай медет...

Джашаудан дерс берген.

— Мени бир анам мында джашайды. Тюбегени сайын, общежитиени кьой да, кесиме келиб тур деб, хаман кядалады,—деучен эди Сергей.—Не джашырыу, анда тургъан игиди, таууш-туйюш джокъ, рахат, кеси да бир джаякълаб. Алай а сенден айырылырым чырт келмейди. Айтханма: былай-былай, Азрет деб бир суйген шохум барды да, аны кьоюб кетерге бетим джетмейди, бир-бири-

бизге керекбиз деб. Болмай эсе, аны да алыб кел, дегенди.

— Къайдам, джангыз комнатчыкъ эсе, къарт адамны къыйнарбыз. Сенича да болмай, мен, таныгъаны-билгени тюл... кесинг барыб къалгъандан игиси болмаз.

— Сен къой бош хапарны, Азрет! Барыу болса—бирден, къалыу болса да—анга кёре. Кеси разы болуб чакъырады, неге армау боласа?

Бир кюн аллайла айтышыб тура эдик,— эшик къагъылды. Акъырын кирген тиширыу, татлы саламлашыб, мен салгъан шиндикге чёкдю да, тегерегине сынаб къарады, джашауубуздан сорду бир-эки зат. Аны къарглыгъын билдирмей тургъан джарыкъ бети, джукъаргъан къара чачы, суююмлю джаш кёзлери бар эдиле. Ышарса уа джылтырауукъ алтын тишчиги да кёрюне эди.

Сергей бла ол бираз ушакъ этдиле, мен а дерслерим бла кюрешдим. Артда айтды тенгим, Нина Даниловна буду деб.

Экинчи кюнюнде Сергей унамай, мен къоймай, аны аммагъа ашырдым. Ингиринде келди, бир ат арба да тутуб.

— Джюр,—деди,—сени да къоратабыз.

Андан ары аякъ тирерге джарамай эди. Студентге кѣчген бир къыйынмы боллукъ эди къараб-къарагъынчы арбазгъа келиб тюшдюк. Нина Даниловна эшикге чыгъыб тура эди. Кенгден ышара, къатыбызгъа келди, мени бла эски танышча саламлашды.

— Сени Сергей бек суйгенин таныдым да, бир-бирингден айырыргъа не эсе да деб къоркъдум. Келмейме десенг, кесим барыргъа деб тура эдим,—деди амма, суююмлю сыфаты нюр тѣге. — Тартыныр джеринг джокъду, джашым. Эки мазаллы киши менден къоркъарыкъ болмазсыз... Алай а, кертда деб, уллу кѣллю да болмагъыз.—Амма, кѣзлерин ойната, къургъакъ-накъырда бет алды.—Джашларымы мен туйген да этерме,—кимге тарыгъырыкъсыз?

Биз не айтыргъа билмедик, ол а арбадан хабджук тюшюрюр къайгъыгъа кирди. Аны ачыкълыгъы бютюн илешдирди. „Къарачы сѣз урумуна, бу бек сейир адам болур“ деген акъыл келди кѣлюме. Талай китабны къойнуна кысыб, тебреди аллыбызда. Эшикни ачды. Кирсек—бир орта комнатчыкъ. Эки орундукъ бла табджан, хар не таб джарашыб, мени орундугъума да джер къалыб тура.

Биз хабджюклени джыйыб бошаргъа, Нина Даниловна, сумкачыгъын да алыб, эшикге чыгъыб кетди. Терк огъуна къайтыб келиб, коридорда примусну джандырды, джумушха къызды. Къарт эсе да, джылындан джылгъыйды, деб чертдим кеси-кесиме. Кюрешдик, кыйналма, кереклибиз джокъду не да биз этейик деб. Унамады. „Сиз бюгюн къонакъсыз, „Къонакъ—къойдан джууаш“, дейдиле. Тынч олтуруб туругъуз,—деди, сабийлеге айтхан ауаз бла.—Ашыкъмагъыз, джумуш да этдирирме“.

Терк огъуна столну джасады, бир-эки къыз тенгибизни чакъырты. Барыбызны олтуртуб, стопкачыкълагъа къуюб, кеси юсюбюзге ёрге тургъанлай айтды:

— Къайда, джашчыгъым Азрет, Серёжа, къызларым, алыгъыз, уялмагъыз... Танышханыбыз ючюн... Бу къарт бабас не айланады деб, кёлююз кюлмесин—мен, айыб этмегиз, жангызма. Адамла бла уа джашагъанма. Ма Сергейге ат атагъан, бешигин тебретген мен эдим. Кесими джашыма санайма, кърнашымдан туугъан эсе да. Билмейме, ол мени джукъгъа тергемей да болур, мени уа андан башха сюерим джокъду. (Былайда Нина Даниловна, Сергейге кёзюню бир кыйыры бла

къараб, джумушакъ ышарды, джукъусура-
гъан таукъча, гитче къара кѣзчюклерини
гинджилерин къабакъларыны тюбюне ташай-
тыб, акъларын кѣргюзе келиб, дагъыда бизге
айландырды. Алай нек айтаса деб, Сергей
да мурулдады.) Къайгъырмаз, накъырда ѳте-
ме... Алай болса да—алыгъыз, сизни мураты-
гъыз толур ючюн!

Стопкачыгъын ариучукъ сюздю да, олту-
руб, бир агурча кесек къабды, дагъыда ёрге
турду. Тебреди ичген-ичгенни ауузуна бир
зат къабдырыб, табагъын бошата келгеннге—
къошакъ салыб. Сора анга бир джукъ тедже-
ген болса, сауболну он кере къайтара, къу-
уаныб, жарыб ала эди. Аны уллу къазанда
бишген, бола-кёре келген, ишленмекликден
толу юлюшлю адам болгъаны кимге да бел-
гили эди.

Нина Даниловнаны юйюнде биз джаша-
гъанлы талай заман. Кесибибизге эски джуу-
гъандан, ашарыкъ этгенден къутулуб, хайт
деб сыртыбызгъа тюк чыкъды. Окъуйбуз, стол-
ну эки джанындан къабланыб джазабыз.
Юйде уа—тар. „Тар болса да, кёлкъалды-

сыз“ дерге ёчдю Даниловна. Бизни эсибизни бёлмейим деб, киштикча, шыкъртсыз джюрюйдю. Эртденбла эртде турса да, бизни уятмайды. Ингирде уа тауукъла бла тенг къонуб къалады. Сора биз болабыз киштик-ле: къагъытны да шыбырдатмазгъа, тыкър-туркъур этдирмезге кюрешебиз.

Фатар хакъгъа деб, сомчукъла узатсакъ, джекден джууукъ къоймайды. „Огъай,—дейди ол,—бусагъатда сиз менден да джарлы-ракъсыз... Ой, окъуб бошасагъыз, киминг устаз, киминг директор болсагъыз, ачханы да кюлте-кюлте ала башласагъыз,—ма олсагъатда „беригиз!“ дерме. Ары дери уа ых дедегиз, къадалыб окъугъуз, джаным“...

Биз да къолубуздан келгенни табаргъа, этерге, ауурлукъ джетдирмезге кюрешебиз. Алай а андан бизге озмаса, бизден анга озмайды. Кърныбызны тойдургъан да ол, кёллюбюзню кёлтюртген да ол. Хар тюрлю табсыз иште аны оноууна таянабыз. Кёб затны этерге келеди къолундан: къалайгъа да барыр, сёлешир, тилин ангылатыр, джол ачар. Нени да Нина Даниловнаны юсю бла тындырыргъа базабыз.

— Сергей мени этим-дженимди,—деученди ол,—алай а, ийнана эсенг, Азрет, сени

андан не азчыкъ да кем кёрмейме. Таб андан да сен джууукъ, сен татлы болуб къалгъанса. Кёлюнге джетмеген затым бар эсе, кеч, аллах ючюн!

— Ой, Нина Даниловна, алай нечик айта-са? Эркинлик бер сёзюнгю башха тюрлю ангыларгъа: мен къыя болурмамы джанынгы, ханны эринчегича, ойдарамдан тюшюб, джумуш этдириб, тегерегиме айландырыб? Мени табханла да быллай бир джараялмагъандыла джаныма. Тилейме юсюмде кемликлени ачыкъ айта тур, тут да уруш, ур. Не бла къайтарырма сени, къыйынынгы тюр, этген адамлыгъынгы—ма олду сагъышым.

Даниловна тынгыларгъа да суймейди.

Кимди бу ашхы адам? Кимди бу, дунияда быллай адамла болгъанларына ийнандыргъан?

Мордва халкъны юлгюлю къызы Нина Даниловна Спиридонова XIX-чу ёмюрню аягъында туугъанды. Джарлы юйдегиде, ачлыкъ-токълукъ да сынай, джашауну ненча мысхал тартханын ангылай ёсгенди. Эри бла эки сабийчиги граждан къазауатны кёзююнде ёлюб, кеси юйдеги татыудан, аналыкъ насыбдан айырылыб къалгъанды. 1925-чи джылда уа Коммунист партиягъа киргенди. Окъууу

джокъ, энчи джашауунда къууанчы джокъ, алай а джюрегинде революцион оту, санында кемсиз тирилиги, башында терен джашау сынамы бла оюмлу—Нина Даниловна уллу коллективлеге башчылыкъ эте, джетген джерде онглу эркишиледен хомух болмай, джашауун ишни къалынында, халкъыбызны къозгъалгъан джолунда ашыргъанды.

Ма ол себебден болур, бюгюн да бу „къарангы“, къартайгъан тиширыуну ауузундан чыкыгъан сёзю, этген иши, адети культурадан, партия джорукълулукъдан толудула. Бош сёлешиу, айтханын унутуу, тутхучсузлукъ дегенча затланы муну юсюнде табаргъа кыйынды. Айтды—къайтмаз. Джюрегин бир бузсанг—айыб этме, экили болуб айланмаз—хыртха уруу законуду, накъырда халда келтирсе да. Алай а сёзюн ёлчелеб айтычуу адети барды.

Даниловна пенсия алады, аны багъасын керти мийикге чыгъарады. „Фатарым бар, ётмекге джетерикди, юсюме къабларым эркин—ёлгюнчю джокъду къоркъууум. Ёлсем а, горком бир гон (гроб) этдиреди. Джолдашларым джыйылыб кёмедиле... Джылаб кюреширик адамым джокъ. Бек эринмесе-

гиз, ма, Сергей бла сен да, келирсиз, “— дейди да, билмей тургъанлай таргъа тыйыб къояды. Не айтырынгы табмай, джунчуб къаласа.

„Ичинде джаны болгъанны юсюнде аджалы болады“ дегенлей, Даниловна да этеди ахыр кюнюню сагъышын, ийнаныбды ёллюгюне—а юйюнге, джетмишге келгенди! Артымда кишим къалмады, ауузума суу ким къуяр деб, дагъыда кёб затха къайгъырыб турады. Бизге, башхалагъа да кесин жагъыб кюрешгени—къолумдан къарыгъан сагъатда игилик этиб къалалсам, онгсуз кюнюмде адамла да мени эшигими бир ачар эселе уа деген оюмгъа да ушайды,—алай болса да ол джерге къарамайды, ызына отламайды, кёллерин тангкыдан джукъа этиб туруучу, не сандракъгъа кетиб къалыучу серлох аммаладан тюлдю. Бюгюн да ол алгъа ёсерге тырмашханлай джашайды.

Бош заманчыгъында кёркюр эдинг радиону къатында олтургъанын не да, къансыз ёре бурунчугъун эски кёзлюкчюклери бла джерлеб, „газет кёкню шагърей хауасын“ солуй тургъанын. Эджиклеуден башласа да, ол бек кёб китаб окъугъанды. Аны бир къууанды-

райкъ деб, Сергей бла мен киногъа билет алыб келсек, бюсюреу-сыпас этиб (алай эди къылыгъы: атын табханынг сайын этгенинги балсыта эди), кийиниб (Николайны заманындан къалгъан, къюбюрде сакълана, нафталинден тозгъан бир тюрлю чепгенле, джагъачыкъла, харчыкъла), мангылайындан артына джаланыб тургъан джукъа къара чашчыгъын тараб, къара джаулукъ къысыб, ортабызда тебрей эди. Эки къолтугъундан кирсек, аякъларын тюз алыб, джарашыб, башы кёкге джетгенча болуб бара эди. Кинодан къайтханлай а—хайда сюз аны, хайда эле...

Ашарыкъны андан татлы этгенге кёз ачмагъанма. Бош затчыкъладан бир ашхы хант биширир, къуру гардошдан этген жаркоюн ауузунгдан юзмессе—адам бир-бирин байлаб ашарыкъды!

Эки тапхачыгъы болгъан сауут шкафыны ичи мияла къашыкъча джылтыраб турады. Сора, джууулуб, сюртюлюб джыйылгъан къашыкълары бир джерде, бычакъла бир джерде, аны кибик хар нени орну башха. Алгъанын орнуна салмай къоймаз, санга да алай этдирир. Кече къарангыда да шкафдан излеменлей алыб къояр кереклисин...

Хар ингир сайын—аякъларынгы джуу, хар шабат кюн сайын ал къолгъа тазалыкъны, хамамгъа бар; юде къабларгъа—хар кимни габашлары; тютюн ичиу—эшикде. „Беш“ алыб келген кюнюнде—саугъачыкъ, экзаменле бошалсала, халкъ байрамла келселе—Даниловна энчи байрам къурайды. Туугъан кюнюню бир билсе унутмаз. (Биз а аны кюнюню хамау унутабыз). Кесинг да сакъламай тургъанлай, джасалгъан столгъа тюшесе, санга алгъыш айтады, кѳб ашхылыкъ теджейди—барын да кесини онгсуз къарыуу бла.

Къарт болгъанлыгъына, шохлары джаш адамладыла. Кими къууанчы, кими бушуууу бла келиб, Даниловнагъа тѳгюле тургъанларын кѳресе. Тынгылайды, сабыр ышара, гитче кѳзчюклери джарый. „Джаш тѳлю, джаш тѳлю,—деученди,—джашаугъа джетсегиз, „къолларына бал джагъылгъан“ адамла боласыз да къаласыз: нени тутсагъыз, андан ычхыналмайсыз. Сора бурнугъузгъа уа терк ѳтеди. Тѳзе да билирге керекди... Кѳрмегенмисиз ол кинода къызны этиучюсюн? Бек ачыуланган сагъатында, кѳзлерин къысыб, оннга дери санайды да, кѳлюн басыб къояды. Сиз а джюзге дери да санаб кѳрюгюз. За-

мандан иги доктор джокъду, хар нени да ол сау этеди...”

Аман, иги джашагъанны юсюнден сёз башланса, Нина Даниловна къуру да айтыучанды: „Джашайдыла ит да, киштик да, алай а ким къалай джашайды? Кишттик, итден он къат файдасыз болгъанлай, не ариу джастыгъынга да батыб джукълайды, бийчени кёкюрегинде къалкъыргъа да барды эркинлиги. Ит а? Ол а, адамны биринчи шоху, ёмюрюн ачлай, сууукъда гызылдай, эшик артындан къарагъанлай ашырады. Экисине да „джашайды“ дейбиз, амма джашаулары бир биринден кёк бла джерча башхады. Ол себебден джашай билирге, кергиди, тюзлюк бла тыйыншлы джашау ишлерге керекди адам...”

Мени бла джаш-къыз ушакълагъа да джетеди бир-бирде. Азрет, сен алтынча бир адамса,—дейди ол кёзюуде,—санга бир ашхы джашау нёгер керекди. Билемисе, эркишини юй этген тиширыууду. Ала экиси бир адамдыла—эри баш болса, къатыны—боюн. Боюн къайры бурулса, баш ары айланады. Халкъда айтылгъаннга кёре, бузулгъан эркишини иги тиширыу тюзетеди. Алай а биринчи ёлче—джюрегинг тартхан! Бош зат тюлдю соймеклик. Кесинг билесе Белинскийни айтханын:

„Сюймеклик джашауну поэзиясыды, джарытхан кюнюдю“ дегенди ол. Кёбдю инсан, адет, кылыкъ. Хар ким бирер затны сайлайды. Къараб турсанг, биреу чарлагъанны биреу джаратыр. Чабакъгъа да бирча тюлдю суу. Форель чабакъ сууукъ чокъракъ суулану сие эсе, карп къайда батмакъ кёлню джаратады. Чокъракъ сууда карп ёле эсе, кёгерген кёлде—форелни джаны чыгъады. Къалай этериксе?

Хар ким хауасын сайласын! Алай болса, адамны не иннети, не иши бузулукъ тюлдю, джашаууу тюзелген болмаса... Адам адамны дарманыды. Майна, кесинг айта тураса да, Лев Толстойну бир иги къатыны болгъанды деб. Къайсы тиширыу да болаллыкъды къатын, нёгерлик эталлыкъ тюлдю ансы. Софья Андреевна, Толстойну джазгъанларын джарашдырыб, аны бла тенг ишлеб кюрешген эсе, аны дунягъа белгили Толстой этген Софья тюлдю де да бир ийнандыр мени! Пушкин а, айтаса, Петербургда эм ариу кызыны алгъанды деб. Да не келсин, адам тюл эди эсе? Пушкин, хариб, кечеле бла назмула джазыб, учунуб, джети кёкге чыкъгъанча болуб, Натальягъа чабыб келсе, къабыргъалагъа окъумай, назмусун анга окъуса,

ол да „Ах, Пушкин, къалай бездириу этдинг бу назмуларынг бла!“ деб къойса, не халгъа джете болур эди поэт? Нёгер керекди деб айтханым аны ючюндю. Акъылы болгъан тиширыу да, къуру „бёркню“ сайламай, кесине нёгер излерге керекди.

Андан сора, санга ичкисиниб айтама, тиширыу эркишини тута билирге да керекди. Эрни къылыгъын-халисин джарашдыргъан къатынды. Хахай, келишмедик, ол башханы сюйдю, менден эрлай дёнгюб кълды дейдиле да айланадыла бир къауум тиширыула. Да сен, эгечим, бир сыскыл гырджын эсенг, джибиген олтанча созула, гызмаларынг салыныб, ёзелене тура эсенг, не да ауузунгда ит ёле эсе, эринги аллында хырбатынг къуругъанды, кесинге ачулан! „Къызылыгъы джылтырауукъ, къатынлыгъы кълтырауукъ“ деб, кесинги чыкдан бошладынг эсе, эркишини кёлюн чыгъардынг эсе,—мен тюзме деб бир да къаргъанма! Аны ючюн айтадыла эркишиле „Къызла бары да иги эселе, аман къатынла къайдан чыгъадыла деб. Тиширыу эрине хаман да мукъладис болгъанлай туругъа керекди.

— Нина Даниловна, сёз сёзню айтдырыр

деб, мен да бир сорайым. Бир юйде джашагъан эки адамны арасында бир-бири сыйын кёрюümü, бойсунууму болургъа керекди?

— Мени акъылым бла, сыйын кёрюу неден да тыйыншлыды. Болмаз къалса, ол бир айтханынг да джарайды. Экеу бир-бирин суююб, джаратыб джашамасала, тюбеген мусхамлыкъгъа тэзюм салмасала,—насыб аладан къачады. Бир къашбакъны тюбюне джыйылгъанла билирге керекдиле: ортагъа атылгъан аяусуз сёз, сыныкълыкъ, беиш адамны джюрегине къютюм салыб къоядыла, ал кёзюудеги таза кёкге булут чабдырыб, юйдегиге ишеклилик, сокъуранмакълыкъ келтиредиле. Алай болса,—андан сора кюреш башын джуудурама де да,—болумну орнуна къайтараллыкъ тюлсе. Эм къыйын зат уятны-бетни ачмай турууду. Ала бир ачылсала уа джарбаргъа кюч джетмез. „Ачылгъан эт джабылыр, кёрген кёз унутмаз“ дей эселе, мен былай тюрлендирлик эдим: „Ачылгъан уят джабылмаз, уятсыз насыб табылмаз“.

Ой-ой, адам къылыкъла! Нечик кёбдюле ала! Алай а адамладан аслам тюлдюле. Чурумларын алыб къарасанг а—тул-тубан. Ма,

мисал ючюн, экеулен, юй болуб джашайдыла. Бет ачылгъанды, ортадан сый къачханды. Бойсунуу да джокъду, нек десенг, ол аллындан болмагъанды да, энди анга орун табылмайды. Ит бла киштик кибикдиле экиси, ама джашайдыла. Къаллай джелим тутдурады араны?—Дуния намыс. Ала къуру къарагъан халкъдан тартынадыла, ташада джыртыша, азарлаша тура эселе да. Аланы тикликлерин хар ким да эслеб баралмаз: бир-бирине мизлени джашыртын чанчадыла да, джыйырылмай тездедиле. Адамлагъа уа сыйдам къараб, ышармыш этиб къоядыла. „Ай, насыблыла, къалай огъурлу, къалай ишленген юйдегидиле, ала „ахырада“ да тюбер эдиле бир-бирине!“—деб кетерикди ким да.

Ма, дагъыда бир юйдеги. Ал кёзюуде бир-бирине бал бла джауча джагъылыб юйленген эдиле. Алай а суймеклик терк бошалыб, бир-бири сыйын кёрюу деген зат аны орнуна келмей къалыб, ачыкъ къаугъаны „тютюню ай жарыкыгъа чыкыгъанды“. Была, адам барды-зат деб къараудан озгъандыла, „атышыуму, тутушууму?“ деб тохтаидыла. Итле талаша да джараша баргъанча, ол къылыкъны адет этиб алгъандыла. Быланы арасында джелим—хар бирини башха бла андан

маджал джашау этерге базмагъаны. Сейир неди десенг, была, эршиликини баш кылычгына таяна да, ызларына кыйта турадыла.

Кабус-Наме деген китабда бир джазылгъаны айта эдиле. Биреу бла урушсанг, ахырына джетиб кыалмай, дагыда жарашыргъа бир орунчукъ кыалдыр деген магъана эди. Алай а была аллай орунчукъ да кыймайдыла, дагыда джашаргъа кюрешедиле.

Бойсунуудан да бир мисал. Эри гырхы, тик адамды, асыры дженгилден отду. Ол тиширыууна чыб атаргъа онг бермейди. Кыатынчыкъ биледи: анга тенг болуб демлешеме дегенлей, кетерикди „отставкагъа“. Тарыгъады ол тенглерине, кесин мугур этеди, алай болса да чачылмайды юю. „Манга заманында джюген-кишен салмады да адамым, ма бу кюннге аны себебли джетдим“ деб, бир кыауумлача, ол ажым этерик тюлдю. Кимни алы, кимни арты деб, аны арты тюзелиб кетерге да боллукъду.

— Нина Даниловна, билемисе, бу адам дегенден сейир джукъ болмаз дуняда. Адамны юсюнден сёз башланса, нени да унутаса. Ненча тюрю, кыуджур болады ол! Алыб кыарасанг а, кыйсы сабий да „гюнахсыз“,

бузукъсуз халда тууады. Сора ол къадар халини аны юсюне джашау джюклеб къойгъаны тамаша тюмюдю?

— Олду джашауну усталыгъы. Эки эгиз сабий да тюрлю-тюрлю боладыла. Ол закон джануарлада да барды. Табигъатны нартлыгъына джетген не табарыкъса? Кебден чыкъгъанча, бирчала болсакъ, къалай эрикдирген, мутхуз дунягъа къаллыкъ эдик! Эсингде эсе, Горький бир хапарында ана тонгузну сагъынады. Бир-бирине эки тамчы сууча ушагъан чочхаланы джайгъанды тонгуз, борчуму толтурама деб. Юйюнг къуруб къалгъан, бары да аны бурнундан тюшюб бармай, ийнени кёзю чакълы бир башхалыкълары болса уа! Горький сейирсинген да этиб, ачуланган да этеди: машинача, алай бирча деталланы джаны болгъан зат къалай чыгъаралады! Тюзю, хар чочханы бар болур башхалыгъы, алай а адам кёз ол затны таныялмайды. Ма алай эршиди бирчалыкъ.

— Аны ючюндю да, дуня асыры къоландан, ит иесин танымагъаны. Мен муну аллында айта келгенибизге джанаша бир хапаргъа кёчейим. Цой деген корей джашны юсюнден. Бизни талай студентибиз таныгъанды Цойну.

Ол кьарт анасы бла джашагъанды, джарлы, кьарыусуз. Джашны сурат салыудан уллу фахмусу болгъанын кёре тургъандыла. Орта школну бошагъандан сора, клубланы джасай, заказла ала, баш тутаргъа кюрешгенди. Окъургъа кетерге мадары джокъ: анасын кимге кьойсун? Уллу шахарланы биринде медицина институтда окъуй тургъан къыз, Маша, Цойну кемсиз суйгенди, артыкъ да бек фахмусу ючюн, — бардыла да фахмугъа табыннган адамла? Цой да анга илешмегенди десек, алдарыкъбыз. Экиси бир-бирине кечекюн письмо джазыучу болуб тургъандыла. Джашны не болумун да иги билген Маша, заманы бош кетеди деб кьайгъыра, анга быллай письмо джазгъанды: анангы да ал да кел, мында сени сурат салыучуланы школуна джарашдырайым; ананга кьараргъа мени бойнумдады; быйыл институтну бошайма, врач болуб ишлеб башлагъанлай, санга да болуша, окъуб бошарынгы сакъларыкъма; разы болсанг, ахыры юйленнген да этербиз... Цой хыны джууаб кьайтаргъанды, Маша бла араны да чорт юзгенди.

Ма бу затны юсюнден биз кёб даулашабыз. Сизни кёлюгюзге къалай келеди?

— Къайдам, джарлы, къыйынды былай деб

айтыргъа. Бир башха чурум табылгъан болурму?

— Огъай, джаш бла къызны аралары ишексиз таза болгъанды. Къызны хакъ джюрекден, джууукъ адамча айтханына Цой ийнанганды, алай а...

Алай а ол, биз айтханлай, тюрлю адамлары бири болгъанды. Былай ойлашханды: мен, эркиши, бир тиширудан болушлукъ къалай алайым? Бир джаны бла, ол зат мени бетиме сыйырмайды, сыныкълыкъды, экинчи джаны бла, мен аны аркъанына тюшеме. Артда айтыргъа боллукъду, аман кюнде джарадым, энди уа тойгъанса да тин киргенди... Аны бла джашаууму бир этсем, башчылыкъны ол аллыкъды къолгъа: билими менден онглуду. Огъай, андан эсе, манга бойсунурукъ, мени оноуума къарарыкъ, мен асырарыкъ бир адам табаргъа керекме...

Студентлени кими бу оюмну джакълайды, кими башха акъылны тутады. Башха акъылны тутханла былай айтадыла: сылхыр джезаякъ, Цой а кимге этеди уллу кёллюлюк? Таза суймекликни ангыламай, суйген адам суйгенине джанын-къанын да къызгъанмагъанын, ол осал тергеулени кёлюне да келтирмегенин билмей, адамны таза джюрегине

кир ташны атады. Неге керекдиле ол рыцарь оюмла? Бар, окъу, ёстюр фахмунгу, ал орун джашауда! Нек ыйлыгыса кесингден акъыллы, кесингден билимли адам бла джашаргъа? Сенден онглу эсе, этсин оноу юйдегиге, алай тюл эсе уа суюген оноуунгу алырса къолунга! Айыб этмесин Цой: басар джерлерин танымай айланган къакъгычладан эсе уа такъылды Маша. Окъуб къыйналгъаны чакълы бир аны бети бираз хошам да болур, амма иннети кёбледен кирсизди. Цой масхабсызны къолуна тюшмегени игиди...

— Мени сарытын, Азрет, Цой тюздю. Джангыла эсе да, заманында эм да кеси джангылады. Тышындан къарагъанла не къызны, не аны джюрегине кириб чыкъмагъандыла. „Хар кимни джууургъаныны тюбюнде кесини ташалыгъы“ дегенлей, бар болур аны да бир сезгени. Бу иште „этиб сокъурангандан эсе, этмей сокъуранганны“ игиге санайма...

Нина Даниловнаны хар атламына къарайма да, кёлюме келеди: иги болурун излеген тиширыуунг муну бла бир джангыз айчыкъ джашаргъа нечик да керек эди: кёб хайыр алыб чыгъарыкъ эди башына бу джашау устазны дерслеринден.

Биринчи курсну Азрет айырма бошады. Китаблары бла конспектлери Нина Даниловнаны фатарыны терезе тубюн толтурдула, философия диспутла бардыргъан письмолары уа къара чемоданын кѣбдюрдюле.

Сергей атасына кетди. Азрет а, Нина Даниловнаны кесине чакъыра, юйге аны бла барыргъа разы болду. „Бизге къонакъгъа барайыкъ,—деди анга,—бу исси шахардан тышына бир чыгъайыкъ, джер-суу да кѣрюрсе, кѣгет джетгенди, ашарыкъ-ичерик бар—тынчайыб къайтырса“.

Амма кѣб тилетмеди. Азретни адамлары бла ары дери да танышхан эди, ала аны къалай багъалатханларын биле эди.

Азретлары Даниловнагъа бек джылы тюбедиле. Къарачай хантлагъа сейирсиниб, этиучюсоча, бюсюреу эте, къонакъ аланы кѣлю бла махтады. Аны бла къалмай, ушхууур этген заманда къараб, болушуб, юренирге кюрешди. „Ай, къалай иги затды чюгюндюр хычын! Бышлакъ биширген! Как! Какны уа, алай тынч этилиб, алай татыулу болгъанын джети джукълаб да биллик тюл эдим. Ызыбызгъа къайтсакъ, мындан нартюх ун ала

барайыкъ да, мен Азретге как эте турлукъ-ма. Сергей да кесин экеуге тутдурмай ашарыкъды. Шахарда базар ашдан эригиб турадыла“,—деди.

Экинчи кюн, Азретни излей, школдан джашла келдиле.

— Азрет керек эди бизге,—дедиле ала эшикге къарагъан Шамшийге.—Бюгюн онучу классны выпускной вечери болады да, сохтала бла устазла Азретни да чакъырыргъа оноу этгендиле.

Ол хапарны эштиб, Азрет чыкъгъанында, къадалыб къалдыла:

— Тилейбыз, кел бизни бла. Сен былтыр школну иги бошаб кетгенсе. Хапарынг хамаи айтылгъанлай турады. Сени юлгюге тутадыла. Устазларынг да, биз да сени кёрюрге, хапар айтдырыргъа сюебиз. Кесибииз да сени бла бирге олтургъанны сыйгъа саныбыз...

Огъай дерге не мадар—Азрет тебреди. Ингир болгъан эди. Терезелери джарыкъ джанган школгъа кирдиле. Ичинде музыка, джыр, кюлген тауушла. Директордан башлаб, сохталагъа дери тюбеген-тюбеген къолун тутуб, туугъан школунгу, коллективни

унутуб кьойдунг да деб гурушха эте, тѳрге ѳтдюрдюле.

Азрет кеси-кесине джангыдан сохтача кѳрюндю, таныгъан классын, хар эшикни, терезени тансыкълай къарады.

Вечерде ата-анала да бар эдиле. Къууанч столну завуч ачды. Он джыллы бу школда окъуб ѳсген сохталаны исси алгъышлады, энди аланы акъылбалыкъ болуб, уллу джолгъа чыкъгъанларын эскерте, устазланы атларын иги бла айтдырлыкъларын тиледи.

Талай адам сѳлешгенден сора, директор айтды:

— Джолдашла, бизни арабызда олтургъан бир суйген къонагъыбыз барды. Ол, школну былтыр айырма бошаб кетген сохтабыз, энди литфакны студенти Азрет Абайхан улуду. Бизден кетгенли къалай окъугъанын, кесин къалай джюрютгенин, сан бир эште турабыз, алай а толу хапарыбыз джокъду. Ол себебден сиз да тынгыларгъа сие болурсуз, студент джашауундан бир эки сѳз айтсын. (Залдагъыла къол къакъдыла).

Джунчугъандан отча къызаргъан Азрет, туруб, олтургъанлагъа да къараялмай, сѳзюн башлады:

— Багъалы устазларым, сохта тенглерим!

Къуру бир джыл болады мен сизден айырылганлы, кесими уллуланы тизгинине къошханлы. Мени эде тутханыгъызгъа къууанам. Мардасыз сау болугъуз чакъыргъаныгъыз ююн. Былтыр бу заманда мен окъугъан группа да ма быллай вечер бардыра эди. Ол кёзюуде биз да, аллыбызда боллукъну билалмай, кёб затха сагъыш эте эдик. Андан бери уа бир кёб суу кетгенча кёрюнеди кёзюме.

Джашырмай айтайым, къайда болсакъ да, школгъа тансыкълай, устазлагъа разылай айланабыз. Тюньюбюзню джашауну джангы къайгъысы алса, тюшюбюзде школ болады кёргенибиз. Бусагъатда Чимкентде окъуйбуз. Бу школну бошагъан талай сохта барбыз. Къалгъанла бирери бирер жары чачылгъандыла. Кесигиз билесиз, школдан чыкъгъанлай, хар кимни джолу башха болуб кетеди. Дагъыда биз бир юдегича къалгъанбыз. Сохта шохлугъубузну чырагъы джанганлай, бир-бирибизге письмола джазгъанлай турабыз. Хар атламда школ берген билим, дагъан болуб, къолтгъубуздан киреди.

Студент джашау адамны эм сейир заманды. Анда санга осий джокъду, ызынгдан сыбыртхы бла киши сюрмейди, кеси-кесинги

сюрюрге юренесе. Киши эджиклетмейди, кесинг „кемиресе илмуну сослан къаясын“. Анам ашарыкъ этер да, аллыма келтирир, ким болса да джумушуму тындырыр деб ышаныу джокъду—хар нени кесинг этесе, „Адам, кесинг кесинге болуш!“ деб, бурунгу римлиле айтханлай, кесинге болушмасанг болмайды. Ал кёзюуде ол затла къыйын тийселе да, артдан бир тюрлю татлы кёрюнедиле.

Келигиз бизни институтха, бек суююб аллыкъбыз. Юйюрге къошарыкъбыз. Башха жары барлыкълагъа да ашхылыкъ теджейбиз. Сабий заманыгъызны ахыр кюнюн ма бюгюн ариу ашыргъаныгъызча, акъылбалыкъ джолгъа да огъур бла тюшюгюз! Бизни ёстюрген ата-аналагъа, экинчи юйюбюз болуб бошагъан школгъа уллу бюсюреу!

Къол къагъыу кючлю болду. Эс джыя башлагъан Азрет, беш бармагъы бла чачын артына тарай, орнуна олтурду.

Той-оюн кече арасына дери барды. Ашыра келген джашчыкъла, Азретге „сау тангнга чыкъ“ деб, ызларына бурулгъанларында, кёкню бир джаны жарый башлагъан эди...

Ыйыкъ чакълыдан Нина Даниловна ызына ашыкъды. „Кюеле джайылгъан болурла, юй-

юбюз тылпыу этген болур, адамла излей болурла“, —деб тохтады ол. Кетди, унамай къабыргъа, айтханындан таймаучу амма...

Азрет а кирди батмакъ басаргъа, эки бучхагъын да ёрге къайырыб: джангы юй ишлей башлагъан эдиле. Саманла этиб, кебдириб, фундаментге кеси сюеди къабыргъаланы. Энди бир айчыкъ керек кёре эдим юйню бошаргъа дей, окъургъа кетди...

Экинчи курсну студентлери, хар ким бирер джылны сыртындан силдеб, бетлери, къоллары кюнде кюйюб, кими джашыракъ, кими къартыракъча болуб тюбешдиле. Юйленирге тириликлери джетгенле да бар эдиле. Къууанч, харх, хапар соруу... Биринчи лекцияла бютюн узун кёрюндюле, окъуугъа джарашалмай, талай кюнню айландыла.

Сентябрны аягъында уа мамукъгъа бараман хапар чыкъды...

Мындан арысын Азрет кеси айтсын. Дневник джазыб кюрешген олду.

Мамукъда.

Сентябрны арт кюнлеринде студентлени юйлерине ийдиле: мамукъгъа хазырланыргъа керек эдик. Эки кюннге юйге келдим, бир

айны джунчумай ишлерча, хар неми джый-ышдырдым.

Чимкентге къайтханымда, вокзал къаты къакъракъ дуппурда дуня къозулу къойча джата эди. Хызенле, машокла, корзинала, джолгъа джараулу кийинген къызла бла джашла.

— Кечигиб келгеннге къарагъыз! Сени късюб кетерге аздан къалдыкъ,—деди Асият, аллыма тюбоб.

— Кел, бизникиле да былайдадыла.

— Бары да келгенмидиле?

— Бир-экисинден къалгъанла...

— Клара бла Лера?

— Сен билген да—ала. Къоркъма, башхала къалгъандыла.

— Къачан джыйылгъансыз?

— Айтылгъаныча, сагъат 12-де. Сен а 2-де келе тураса, билгенча. Эшелон ингирде бол-лукъду, дейдиле.

— О—о, Азрет келе!—дедиле къызла, аталары къабырдан тургъанча къууаныб.—Сен келмесенг, барыбыз да бармай къалыргъа оноу этген эдик.

— Салам ишчи классха! Сора нек алгъан эдигиз ол табсыз акъылны?

— Ах—а, да не этерик эдик кесибиз джанг-

ыз? Танымагъан, билмеген джерибизде ма-
мула ашаб кетселе...

— Къара бу макъычыкълагъа! Бёрюле сиз-
ден къачарыкъдыла ансы, къоркъмай, сизге
джолукъмазла. Джыйырма адам—джангыз
нек боласыз?

— Хы, джангыз болмай, бизден не файда?
Санга ышаныб барабыз, джаныбызны къал-
дырлыкъ!

— Ха—ха-ха! Манга уллу сый бересиз,
бойнума да ауур борч тюшеди, артыкъ да
бек ма бу ашыра келген джууукъларыгъыз-
ны аллында. Да не мадар,—„Агъачны къый-
ынлысы тирмениге къакъгъыч болур“ дей-
диле, кюреширбиз гёзет этерге...

Кюле-ойнай, ала бла олтурдум. Тёгерекде
джайылыб джатхан талай джюз адам бар
эди. Студентле кутан-кутан айлана, ары-бери
къыркъа да къайта эдиле. Ким ашар къай-
гъылы, ким джукълар къайгъылы. Эшелон-
ну келмегенине ачулана.

Вагонланы ашхамда бердиле. Ташкёмюр
джугъу бир кир товарняк.

Хар кимни чабышханын эслеб, Вера да ме-
ни ашыкъдырды:

— Азрет, атыл, кесибизге бир вагонну

серме да, биз джетгинчи, кишини ичине къоймай тур!

Машогуум бла ранец сумкамы анга къоюб, чабыб кетдим. Барсам—вагонлагъа дуния джюклене. Басхычлары джокъ, бир-бирин кёлтюрюб, тартыб минедице.

Артыракъда бир бош вагоннга илиндим. Роликледе джюрюген эшигин кенг ачыб, хы, энди мынга ие болдум деб, ызыма къарадым. Къызларым келе эдиле, турналача тизилиб.

— Э—эй! Вера, бери, бери!

— Ой, къызла, Азрет бир вагонну алыб турады, ура! Бери чабыгъыз,—деб, туюча атлай, къатыма джетди.

Ала тюбюнден узатыб, мен башындан алыб, „сидорланы“ бир мюйюшге къаладым, кеслерин да миндирдим. Чыкъдыла, кюле, харх эте, кими назик джызылдай, кими къазча къычыра.

— Хы, энди юйдеча болугъуз, къонакъла. Айыб этмегиз отоуну джасалмагъанына... Иги джанларымча, бу кёмюр букъуну сибириб, тышына атыгъыз да, полну джарашдырыгъыз той этерге.

Ой-уй эте тургъан къызла, джийиргенген бла къазан къайнамазын таныб, вагонну бир джарымын ариуларгъа кюрешдиле. Ичи уа

къаб-къарангы. Къуру ачылгъан эшикден урады станцияда фонарланы джарыгъы.

Хабджюклени бир мюйюште тѣшеб, кече къалыргъа хазырландыкъ. Сернек джандыра, къагъыт къабындыра, хар ким къолун ауузуна элтирге кюрешди.

Кюнню узуну эшелонну сакълай къакъ болгъан къызла, бир кесек ууалгъан эдиле да, кѣбюсю къангкъылдагъандан эсе, сѣлешмей турургъа разы эди. Алай болса да бар эдиле кюлдюрюр къайгъылы болгъанла да. Ол затха Асиятчыкъ ёч эди. Тура-туруб:

— О—оу, къызла, аягъымы бир зат ийисгеди, къазма чычхан болур эди дейме!—деб къычырады.

Олсагъатдан бары да къозгъалыб, тыпырдайдыла, назик тамакъ тауушла этиб (аллай таууш этерге къуру къызланы къолларындан келеди), тюрлю-тюрлю кюледиле.

Мен эшик юсюнде джарыкъда сюелеме.

— Алай да бир этигиз,—дейме кюлселе,—ансы кесим джангыз, чегетдеча, зар болуб турама. Сизден эсе бери киштиклени джыйгъа эдим. Бир да болмаса, аланы кѣзлери джаныб, джарытыр эди.

Кюледиле.

— Тангнга дери былай сюелиб, сизге къа-

рауул болуб турсам, кёлюгюзге джеталлыкъ-мамы?

— Айхай,—дедиле бир къаууму,—бек тынчлыкълы джукъларыкъбыз. Хакъынгы да берирбиз.

— Накъырда накъырда болса да,—дедиле башхала,—кесибиз ары-бери томалыб, анга уа олтурур джер да бермегенбиз, уят керекди... Къайда, Азрет, аллынга тюбегенни беленден бас да, келчи ма былайгъа...

Къоймадыла. Вера бла Асиятны тауушлары болгъанын таныб турдум.

Сагъат 11 эди. Олтурлугъум келген бла да къалмай, джукъум да дженгнге эди. Тебредим огъартын атлаб, томалгъанланы аралары бла аякъларымы сакъ ала. Чакъырылгъан джериме джетгенимде, Вера, къолун узатыб, къатына ётдюрдю. Алайда бир-бирине къысылыб тёшелген толу машоклада къызла джата эдиле, кими узунуна, кими кенгине, бир-бири юсюне башларын салыб.

— Ары-бери тюртюб, кёндеден джатаргъа орунчукъ табдым. Башым бла аякъларымдан къалгъаным сыйынды.

— Башынгы мени юсюме сал,—деди манга кёндеден тюшюб тургъан Вера,—аякъларынгы да кимге болса да джюкле.

— Атамы-анамы айтырламы?

— Айтмагъа къой, ушатмагъан эшикни къатына кёчер.

Вераны айтханы бла кёллениб, таукеллик алдым. Башым бек таб джарашды, аякларымы уа Асиятны юсю бла кёпюр этиб, рахатландым. Аны бла къалса уа—бир-эки баш да, ёрге созулуб, мени юсюме харбызлача томалдыла.

Ары дери эшик юсюнде къатыма кёзюу-кёзюу келиб селеше туруучу Клара бла Лера энди къайры эсе да бугъунган эдиле. Анда-мында биреуню тауушу чыкъса да, кёбюсю, къымсыз болуб, чырым этерге кюреше эди. Анамы тёше-мёше орнундама дегенча, тёнгшюр оноу этгенле да бар эдиле.

— Бёрю къойланы ичинде джатханча,—деген тенглешдириу келди эсеме,—быллай бир къызны арасында бу къарангыда джатханым таурухдача тюл эсе да, танг къуджурду да! Хм... „Бу да джокъдан джогъары“. Сыркуулукъ дегенча затны бир жангызына сездиргенден къудай бла сакъланайыкъ... Эгечлеримден не башхалары барды? Мен аланы юйюрден болмасам, бир кычырымдан джууукъгъа басдырмаз эдиле. Э-э, улан, тиширыу деген табигъат суююб джаратхан бир

джанды да. Тынчлыкъ, рахатлыкъ, джылыу, эрке сѣз—ма ол билген. Не туююш болмаз, не ёлтюрюу болмаз, не тоноу—рахат джукъла, аман тыш да кѣрме аланы ичинде.

Турама джатыб, башымы-аягъымы кымылдатыргъа тартына. Кѣзюм илиниб башлагъанлай, „Гу-у -ук!“ деб паровоз кычырды. Ызы бла вагонланы бир-бирин тартхан темир тауушлары, ал джанындан чыгъыб келиб, бизни да илгендире, арт вагонлагъа озуб кетди; чархланы рельсалада тѣнгереб, „тыркъ-тркъ, тыркъ-тркъ“ дегенлери эштилди; чарх тауушла, бир кесекден шууулдагъан эжиуге кѣчюб, рельса кыйырлада сагъат ишлегенча, кескин даурбаз къакъдыла. Вагонну ичи терк огъуна сууукъ болду, джукъларгъа суйгеннге бешик тебретилиб, белляу айтылды.

Юрениб тургъан халыбыздан чыкъгъанлыкъгъа, джукъуну хазна джарсытмадыкъ. Мен кесим, кѣб кере къалкъый-уяна келиб, бир заманда къарагъанымда, вагонну тешиклеринден Орта Азияны континент сууугъу бла бирге танг джарыгъы да кириб келе эди. Кызла уа джата.

Дагъыда кысыдым кирпичлени. Къалай игиди бара тургъан вагонда джукъларгъа! Эсинг

да кетиб, кесинг да кетиб бараса къайры эсе да. Ненча кере бурулады тюбюнде чарх, джюзле бла километрлени сайлай! Джюрегингде бир къайгъылы сезим, джилтинлей-джилтинлей туруб сѣнгеди, кетесе учуб, эниш-сюрем, космосну чарс кючлеген тюзлерине. Гюрюлдеген таууш, эштиле-джутула, тау къобанны шоркъасыча сызгъырады.

Экинчи уяныб къарагъанымда—башымы тюбюнде бир туюмчек, аякъларымы тюбюнде машок, эркин джатыб тура эдим. Джукълаб келгенле да бар, къызланы талайы эшик юсюне басыныб.

— Хы, танг ашхы болсун! Къалайда барабыз?

— Сау бол, Азрет. Ташкентге джууукълашхан хапарыбыз барды. Тегерегибиз тауусулмагъан къуу тюзле. Кѣз тохтар зат кѣрмейбиз.

Мен да келдим эшикни къатына. Юсюмде къызыл туюкю тай тончугъум, галифе кѣнчегим, башлы чурукъларым. Сууукъ, манга татыгъанча да болмай, къызланы сазбетле этгенди. Вера уа джангыз кечеге беш килограммгъа азгъанча кѣрюнеди.

Къум тюзле, туюкъарын чыгъанакъла сойлана, джол джанлары бла сибиртгилик хансла

чабыша. Мазаллы сахап табакъгъа ушайды къарам, кеси да поездни джаны бла акъырын тегерек айланыб баргъанча болады.

Мычымай, вагонну тюбюнден чыгъыб, къолан таш столбачыкъла чабышдыла; чыбыкъла тартылгъан мийигирек агъачла да бурну-бузгъа тиедиле дегенча къоркъута, артха-артха къачдыла; чархланы тюбюнден дагъыда бир башха рельсала чыгъыб, джау сюр-тюлген къайишлеча джылтырадыла—гитче станциячыкъгъа джетдик. Пшылдаб, тютюн, пар ийиб, паровоз тохтады, вагонла да бир-бирине ёшюнлерин уруб чайкъалдыла.

Секириб тюшюб, суу алыргъа чабдым. Хоншуларыбыз да, ызымдан джетиб, краннга кёзюулешдиле. Мени джыйыным бет-къол джууду, азыкъ къабаргъа олтурду. Къызла хар ким кесини хизенин ачды. Мени чакъыргъанла да болдула. Артыкъ да бек Вера бла Асият. Унамагъанымда, келтириб, бирер таб энерик затчыкъ бердиле. Клара бла Лера, кёрмегенча этиб къойгъан болмаса, ёзденлик сёз да айталмадыла. Нина Кудимова, къызыл джаякъчыгъыны къатына тутуб, гакгычыкъны кёргюздю да, „ашаймыса?“ деб, кёзю-къашы бла сорду.

Мен а, джау джагъылгъан ётмегими кёр-

гюзюб, сабийле этиучюча, сукъландырдым.
„Эки ууртуму да бирден кёбдюрюб, мен алай ашай билеме“ деб кюлдюрдюм.

Ол къысха заманчыкъны ичинде талай къызны юсюнден башыма сагъышла келдиле. Хар кимни юреингени, ишленгени, халиси кёзюме кёрюндю. Мен ала бла бирге олтуруб ашамагъан эдим. Былайда бир джангы шартла таныдым...

Джолубуз маджалдан-маджал бола, бир тилли кёрюнмеген дангыл тюзлени орнуна элчикле, сабан ызла, терекле чыгъа башладыла. Кюн ортадан атлай, шууулдаб келиб, „ётмекли Ташкентге“ кирдик. Шахаргъа джайылыргъа мадар табмагъанла перронда, вокзалда айландыла, суула алдыла. Биз поездден узакъ кетерге базмадыкъ, къаллай бир турлугъун билмегенден. Ахыры, биягъы чархла, сызгъырыб, бизни алыб тебрегенлеринде, кюн батыб, Ташкентни къолан чепгенин чыракъланы алтын окълары джасагъан эдиле.

Кетди поезд, джарыкъдан чыгъыб, къарангы кечеге батылыб. Эриниб къарагъан ай, вагонланы узун кёлекгелерин саргълангъан сыртха джайыб, харагъа чабдырды. Къарангыда къалыб, биягъы кызла теке къал-

къыугъа кирдиле. Мен а биле эдим Сыр-Дарьягъа кѣб къалмагъанын. Джукъусураб айланмаз ючюн, вагонну эшигинден къараб баргъанны таб кѣрдюм.

Барыма къараб. Бир заманда къатыма келиб бир сюелген болду. Лера.

— Манга да орунчукъ бер къатынгда,— деди киштик ауаз бла.

— Айхай-айхай, кел. Джукълайса деб тура эдим.

— Эшта-эшта, аллай насыб къайда. Сени джангызлыгъынгы эслеб, сагъышынгы бир бѣлейим деб келеме. Ах, къалай романтикады дуня... Бу вагонну ичи букъуду ансы. Сууукъдан да гирешеме. Сени, насыблы, бир къудрет тонунг да барды...

Лераны заман ашырыр дьгаласын тандым. Айтыры уа джокъ эди. Да, манга не башхасы барды: мен да къала ишлемейме, заманны къысхартыргъа амал табханыма къууанама.

— Кѣзюнг къарай эсе, берейим, Лера. Сен да кофтангы теш.

— Тамблагъа дери?

— Огъай, тюлкюленме, башы-аягъы бла.

— Ы-ы, хыйлачы! Сора сени тай тонунгу башыма урлукъ болурма...

— Юсюнге кьерсе, къарачы, къалай джылычыкъды, шорпача.

— Бир да къуруса да кълуму бир джылытайым.

— Хакъ тѣлеб! „Гылмадан гыл юзюб къалайым“ демей эсенг.

— Болсун. Аууз мардангы...

Лера бир кълун кълнума сукъду, экинчиси да хурджунумда таб джарашды. Не дериксе анга? Тилим ауузумда бурулмагъанча болуб, бетиме кълан урду, сыртыма уа—сууукъ.

— О—ох, къалай джылыса!—деди Лера, кълчукъларын кълмылдата. Джукъа эринчиклери уа кѣгергенча таныладыла ай джарыкъда.

— Да мен, сенича, чабакъ тюлме, суу джылынса джылынган, бузласа бузлагъан...

— Ах, насыблы. Иги сагъан эркиши болуб кълалыр эди: кълайда кеч болса—анда кълал, таш да, тау да—кълонушунг, кесинг—кълчю, батыр, саулукълу.

— Кел, сени джаш этейим. Накълырдысыз... Бизни халкъда айтыу барды: джанкълычны юсю бла секирген кълыз джаш болады, джаш секирсе уа (бир кесин тыялмагъан!)—кълыз болады, бир сынар эдим, сенича болсам.

— Кюллюксе... Самолет бла учуб ётсем—
къалайды?

— Огъай, хыйлалыкъ аллай иште джарашмайды.

Лераны кесим таныгъан джылы тылпыучугъу бетиме урады, кёзчюклери кёз аллымда джылтырайдыла. Къайгъысыз ай, ёмюрден бери суйгенлени шоху, уятынгы джашырады. Бу халда тангнга дери да джокъду огъай...

Бир заманда вагонну мюйюшюнден:

— Къоюгъуз джукълагъан къайгъыны, джырлайыкъ!—деген таууш чыкъды. Клара кёре эдим „джарыкълыкъгъа тырмашхан“. Къурч рельсаланы дауурун джаба, джарыкъ джырны макъамы тёгюлдю:

Здравствуй, здравствуй, друг мой
дорогой,
Здравствуй, здравствуй, город над
рекой...

Къолларын кесини къойнуна сугъа, Лера арлакъ айырылды, къошулду джыргъа. Таза кёллери бла создула къызла, таб, биринчи, экинчи ауазланы да келишдириб.

— Азрет а нек джырламайды?—деди Клара, не эсе да мени эсге тюшюрюб.

— Джырлай турама, сиз эштмейсиз ансы, бир-бири къулагъынга асыры кычыргъандан. Ма:

Добрый вечер болуб кългъа эдим,
Сен хауамы чыгъыб солургъа!..

— Браво, браво! Энтда келмеге къой!— дедиле.

— Огъай, джетеди: „Иги затдан—бир кесекчик“.

Лера да орнуна кетди. Дагъыда талай джырны башлай, бошай келиб, эригиб тохтадыла. Къайсы эсе да бири, „Азрет эштмесин“ дей, анекдот айтыб, къатындагъылары кюлдюрдю. Баям, ол тиерсиз хапар болур эди, менден джашырдыла. Клара уа, эшикден къагъытлары атхан сылтау бла тура келиб, мени къатымда ай джарыкългъа къараб тохтады. Джукъл айтмадым.

— Хыйлачыса бютюн,—деди ол бираздан,— мени сёлеширими сакъллаб тураса...

— Биягъы прибор: билди да къойду мурамы!

— Экибиз бир джолда азарлашханбыз. Ёбгелейим дегенимде, кесинг къоймагъанса, энди кеси-кесими тартыб келеме...

— Тынгылайма. Урушмагъан шойбуз да...

— Кёлюнг таша бузулгъандан эсе, ачыкъл

сопалашханынг такъылды. Мен кесими бир тюзлеб кёрейим, джюрегингде туюмчек-чикни тешер эсем а.

— Келди рентген! Кёр, кёр.

— Тюнене ючюн бош кёлюнг къалады, ийнан, кесим къабхандан эсе санга теджерге разы эдим, бырнакча тургъанынгы эслеб къыйналдым, этер мадар а джокъ. Къургъакъ сёз айтхандан хайыр кёрмедим. Алайсыз да бары манга къынгыр къараб турадыла...

— Да мен ачданмы ёле эдим? Майна рюкзак бла бир азыгъым. Мискин суратымы салыргъа къайдан тюшдю эсинге?

— Огъай, мен аллай бирчикни ангылайма. Биз, къызла, тенг тенги бла, суюгенибизни эте, сен а кесинг джангыз, кёбчюлюкден тартына...

— Ашхы, ашхы, манга къуру эс бёлюнюрге керек эди да (мен сакълагъандан), ол зат болмады. Тюз ангылагъанса. Энди—не? Сюйсенг, кечмеклик тилейим сенден?

— Ай, тилинг а теуан къамчиди: кючлю чакъмагъанлай, ётдюреди.

— Бош чакъгъанымы игиди? Циркде асланнга этгенлей.

- Ма-ма-ма, энтда айт!
- Тийюшюр къанынг барды, аман тюш кёрюб къобмадынг эсе.
- Кёрдюм... сизни симсирешиб, къарашыб тургъаныгъызыны.
- Келди телевизор! Киши кёрмегенни да къарангыда сен кёресе, киштик тюл эсенг.
- Дагъыда къошуб къой: кёзлерими къысыб тургъанлай.
- Хо, къысыб тургъанлай.
- Нелени джапсарлана эди ол генджа?
- Клара! Сени таныялмайма. Экигиз да урушмагъан шойсуз да...
- Биз сёз бла урушмайбыз, кёз-къаш бла...
- Ол да джангы формады.
- Джангыласа.
- Лера адамды. Кеси да къуйгъусуз ариуду. Къылыгъы башы да.
- Джапсарлыгъын айтмасакъ, джада къылыгъы къошулмаса, хар кюн сайын анга биринчи апрель болуб турмаса...
- Эй-я, тиегинге джетсе, оратор искусствогъа кёче кёреме, риторикагъа, „Бизге риториканы келмеге къой!“ деб, эртдеги студент къычыргъанлай.
- Аны къой да бир айт: киштик мур-мур-

ну басыб, андан бери неле кѳошакѳлана эдигиз?

— Айтдым да: Лера адамны асайыды. Демонча джангызлыгѳымы таныб, сизнича, эскиг этиб кѳоймай, кѳатыма келди. Сыйлы башым сыйсыз болады деб, бир кѳауумлача, ызына отламады. Сѳелешдик „мийик материяны“, „джашауну суу юсюнде кѳмюкча“ болгѳаныны юсюнден.

— Хо-хо, бир да! Энди кимни агѳартыргѳа кюрешесе? Абдюш деген чакѳлы бирге да келе болмазла ол затла аны башына. Несин балсыта эсенг да бу чагѳыркѳз джыгыраны!.. Бир-алада кѳарасам, токѳашлашыб турасыз. Тюу! Бу учузла, керти айтама, тоба, аякѳ юсюнде джукѳлабмы кѳалдыла, эшикден тѳнгереб кетмесинле деб, джырны башладым. Сиз да, бир полюслу зарядлача, бир-бирингден айырылдыгѳыз.

— Гюнахыбыз сени! Кѳремисе, кѳалай аман кѳууумлуса! Эсде-бусда болмагѳанны романтикалы сценарий этиб кѳойдунг! Фахму, фахму!

— Биягѳы сен башладынг..

— Бу элбуздукѳлугѳунгу кѳрген, мени „ше-риат ахлума“ санаб кѳоярыкѳды сени, намыс-намени окѳуй тургѳанынгы билмей. Бы-

лайы аудитория тюлдю, эслей болурса, кечеге рандеву, эм халек романланы биринде суратланычу болумду.

— Сора уа?

— Сора уа не? Лерадан сен аслам сюелдинг былайда, ненча кычырым джол кьоратдыкь андан бери! Кёлюнге уа келмейди, Лера не айта болур деб.

— Муш-муш-муш...

— Ол а „гыж-гыж-гыж“ дерикди санга.

— Фу, демеге кьой.

... Кече сагьат 12 бола, Сыр-Дарьяны джарыкълары кёрюндюле. Узун эшелон, джыланча бюгюлюб, станцияны бир джанындан кирди. Лампа джарыкълада джазыуланы окъудукъ—биз келлик джер.

— Джыйын, хайда тур! Джукъуну—тулукъгъа! Джетдик...

Кёзлерин ууа, абын-сюрюн эте, кызыла эшик юсюне джыйылдыла. Талай минутдан вагонладан тёгюлген джаш тёлю станцияны толтурду. Арлакьда бизни сакълаб тургъан тюеле, ат арбала, машинала джармалыкъгъа келгенлеге ушай эдиле. Пахта-Аралны колхозлары аллыбызгъа ийген эдиле келечилерин.

Кечегиде, хар ким къайры барлыгъын бил-

мей, кьатыша турдукъ. Негерлерибиз а, ар-
балагъа, машиналагъа кьаланыб, джолгъа
чыгъа эдиле.

— Хахай, Азрет, биз былай турайыкъ, сен
бир хал таны,— деди биягъы Вера.

Айлана барыб, эшелонну тамадасы Эрикген
улу Илиясха тубедим.

— Марксистге салам!

— Джашасын литература!

— Алан, экинчи литфакны кьайры силдей-
сиз?

— Колхоз „Интернационал“.

— Чох яхшы, оглы. Ва аллах, сен ёлесен,
бизлерге гетмиш лазимди! Немине бла гедах?

— Къара да, бир абадан машинагъа къа-
дал, элтмейме деб, бир ых десинчи!

Кетдим машина излей. „ЗИС-ни“ джагъа-
сындан алыб, „хо“ этдирдим да, кьызларымы
джюкледим. Корзинагъа тюшген тауукълача,
кирге-къургъа да къарамай, кюбюрге кьуюл-
дула. Башха факультетледен бизни бла да-
гъыда талай адам минди.

Бир заманда джетди Эрикген улу:

— „Интернационал“?

— Да, да!

— Абайхан улу! Ма энтда бир джыйын

къыз къошама, Чимкентни орта школундан, сизни бла болсунла.

— Джетедиле кесими къызларым, сау къаллыкъ, чабакъланы бѣчкеге джыйгъанча этерик тюл эсенг.

Къоймады. Аланы да алдыкъ. Чабды машина, джолгъа джагъылыб, аллына джарыгъын тѣгюб. Джер къоянчыкъла, эки арт аякъларында ёрге туруб, джарыкъдан чыгъалмай, джолда дыгалас этедиле. Къачхы букъу, чарх тюбюнден къутулгъанлай, боранлаб, ызыбыздан сюреди. Бар да бар, бар да бар — танг атыб, колхозгъа алай джыйылдыкъ.

Къызла айтдыла: бюгюн—аврал! Солуйбуз, джууунабыз-къырынабыз. Тамбла уа мамукъну къыйырындан бир кирейик да—энди къудай сакъласын! Къойну одалгъа бошлагъанча...

Эл школ да мамукъ джыяргъа чачылыб эди да, бизге бир уллу классны бошатдыла. Къууанч тыбырлы болдула къызла.

— О-о, бу уа къонакъ юйден да ашхыды: кенг, джарыкъ, таза поллары. Тойну басабыз...

Ичинде хар нени джарашдыргъандан сора, ушхууур къайгъы чыкъды.

— Керек тюлдю бизге шапа,—дедиле къызла,—продукталаны алайлай берсинле, джый-

ырма сегиз адамгъа, кесибиз биширликбиз, ётмек да этерикбиз.

Бир къаууму къол-бет джууаргъа арыкъгъа кетген заманда, Вера бла Нина, кладовойда ишлеген къарамыйкъ къазахлыны онгундан тюшюб, сауут-саба, ун, джау дегенча затла алдыла, къараб-къарагъынчы арбазда къабыр маталлы бир печь къаладыла. Къаурама дегенни ичине сугъуб, джандырдыла.

Кюн ортадан сора табалагъа, къанджал сауутлагъа салынган, ачыб тургъан хазыр тылыны ичи къызгъан, кюлю, оту тазаланган печге сугъуб, ауузун джабдыла. Бир кесекден а ай джаякълы, кюн джаякълы ётмеклени чыгъара башладыла.

Башха пешчикде шорпа къайнады. Кюн сайын график бла экеуню шапа эте барыргъа келишдиле. Кертиди, мен ол затдан азат болдум.

Тамада шапа Асият эди. Белине хотя къысыб, хар кимни табакъларына шорпа къуйду марда бла. Джангыз манга айырыб кёл ашады: „Сен, Азрет, эркишибизсе, санга эки юлюш тыйыншылды“,—деди. Мен чарлагъан да этдим, алай а бирден эки болмады. Э—э, дедим ичимден, бу сепгил бетчиги болгъан

къызчыкъны энтда бир ашхы шартын таныдым. Таулу тиширыуну адетин унутмагъанды.

Ингирге дери къызла бираз эс джыйдыла: кими джууунду, кими къалкъыды, тегерекге къарадыла. Колхоз бизге канар машокла берди, къалайда ишлеригибиз, иш мардабыз белгили болдула.

Ингирде къызла полну къыйырлары бла кийизле джайдыла, хар ким кесини орунчугъун салды, башын къабыргъагъа къаратыб, аякъларын да юнюю ортасына айландырыб. „П“ харифча болуб, классны юч къабыргъасы бла тизилдиле. Школ къызчыкъла да, бир устаз тиширыучукъ башчылары болуб, мюююше джарашдыла. Энди мен къайры кирликме ансы...

Бизден узакъ болмай, башха факультетни джашлары тюшгендиле. Алагъа кетерге болукъма, алай а быланы келлери къалыр, не къоркъарла деб туракълайма. Дагъыда кеслеринден бир тылпыу эштсем, деб да къарайма.

Ашхамда, менден тартынмасынла деб, эшикге чыгъыб кетдим. Энди джатхан болурла деген заманда коридоргъа киргенимде, акъ канарладан тюбюме къалын тешек этилиб, башыма хызенле салыныб тургъанын кёрдюм.

Коридорда аякъ тауушуму эштгенлей, Асият аллыма чыкъды.

— Азрет, сен кѣлкѣалды болма, кызла санга ма былайда орун этгендиле. Орнунгу классда салыргѣа тартынадыла, кѣайдам, тешине-кийине айланган заманда...

— Да-да, алагѣа табы болсун. Артыкъ эсем, кѣыйыргѣа чыгѣайым.

— Огѣай, сени бир жары кетеринги уа ѣлмей туруб унарыкъ тюлдюле. Бюгюн да тарт-соз болуб, даулаша кѣалгѣандыла. Джукѣа да айтмай, былай джатыб джукѣала, болумну мен дагѣыда санга билдириме.

— Хо, аурунгтас, мен да аладан аз тар-тынмайма, кесиме игиси да буду...

Джылы, таза коридорда бек ох деб джукѣа-ладым. Эртденбла уа аякъ тауушлагѣа уяндым. Башымы кѣлтюрюб кѣарасам — кызланы тургѣан-тургѣаны бет-кѣол джууаргѣа эшикге чыгѣыб бара, мени уятмазгѣа деб, аякъ учларында джумушакѣа атларгѣа кюреше. Уянганымы кѣргенле, танг ашхы болсун деб, кѣалай тынчайгѣанымы сора, эшикге чабышадыла...

Мамукѣа бачхагѣа эртде огѣуна чыкъдыкъ. Мазаллы ат арба келиб, кѣатыбызны сакѣлады да, ѣзелене турургѣа кѣоймады. Бачхала-

ны учу-кыйыры джокъ, адам десенг да—
къурт-къумурсха. Акъ канарланы белибизге
тагъыб, бирер баразаны алыб, харагъа кириш-
дик. Арлакъда баргъан Вера, лелек къушча
огъартын узала, джититырнакъ коробкачыкъ-
ладан созулуб тургъан мамукъну машогуна
атады; мени таба да кѣз джетдире. Асият а
терк огъуна барыбыздан да алгъа ётуб кет-
ди. Аны къаты къолчукълары, эки джанын
джулдам-джулдам, джуду-джуду сермей,
чоллакълача ойнайдыла. Киши ызындан дже-
телмейди.

— Оу, къолуму къанатдым!—деб джыйы-
рылады Клара, мамукъдан джумушакъ бар-
макъчыгъын къыса. Лера уа андан алгъа ат-
лагъанды, джангыз чарыгъына къуюлгъан
топракъны тѣгеме деб мычыйды ансы.

Загонну аягъына чыгъыб, ызына бурулуб
келе тюбеди бизге Асият. Иги ауурлукъ этиб,
джерге джете айланган хызенине къолуму
уруб, танг кесек мамугъун кесими хызениме
атдым. Ол сюрдю, мен къачдым. Чабыб бара,
дагъыда биреуню тонадым, дагъыда бирин.
Кесини тизгинин бошагъан Вера туруб юсю-
ме атылды. Тутду, дагъыда бирле къадалды-
ла. Аланы терк чачыратдым, Верадан а ычхы-
налмадым.

— Алай эсе, айыб этме,— дедим Верагъа, белинден буууб, кесини мамукъ машогуна джыгъа. Аны кѣргенлей, къычырыб, кюлюб къачдыла къалгъанла. Вера уа:

— Ой, Азрет, джанчыгъым, ариучугъум, энди тиймезме,— деб джалбарды.

— Огъа-а-ай, энди иймейме! — дедим.— Бир иги джулуу алмай.

— Берирме, не айтханынгы да этерме.

— Энди тентиретирикмисе алай, аягъымы мараб, мамукъ машогуму джунчутханын кѣргенлей?

— Огъай, огъай, кеч, Азретчик!

— Азретге бир ыхтау болмазлыгъынгы таныдынгмы?

— Хо-хо.

Ауузуна мамукъ къабдырдым, бурнуну учундан бармагъым бла басдым, кесини къоллары бла ышыб, эки джаягъын къыздырдым, сора тартыб ёрге къобардым, мамугъундан джасакъчыкъ да ала.

— Ай гяуур, алай этериксе деб турмай эдим,— деди Вера, кѣлкъалды болгъан халда, тозурагъан чачларын джыйыб, юсюн къагъа.— Энди „мен сени бла ойнарыкъ тюлме“, — кесин кѣбдюрдю да, мыдахланды.

Мен а, сокъураныб, бир сылтаула излейим

дей тебрегенлей, мыллык атыб, тартыб, ба-
разагъа олтуртуб къачды. Кёл басдым.

Кюн ортада шапаларыбыз арба бла азыкъ
келтирдиле.

— Азретге аз къуюгъуз! — деди Вера. —
Аслан кибик бир къарыуу барды, кеси да,
джыйыб къыйналмагъанлай, бизден джыртыб-
джулкъуб толтургъанды машогун. Тохта, мен
энди бир шапа болайым, сени ойнамазча
этерме.

— Къой, къоркъутма, джалыныб келтир-
ликсе.

— Ма кёрюрсе. Джалынмай а...

— Алаймыды?

— Алайды.

Туруб къатына бардым. Котелогуму уза-
тыб:

— Къуй бери юлюшюнгю! — деб буюрдум.
Унамады.

Котелокну бир джанына салыб, эки къолу-
ма джаныу эте тебрегенлей, туруб къачды.
Азыкъчыгъын конфисковать этдим. Джалы-
ныб, джалбарыб, эки килограмм мамукъ бе-
рирге борчланыб, алай къайтартды азыгъын.

Биринчи иш кюнюбюз бек терк ётдю. Ой-
най-кюле, джырлай ишледик, Клара бла да-
гъыда эки къызчыкъдан къалгъанла мардала-

рын оздуруб толтурдула. Ашхамда арбагъа къаланыб, ызыбызгъа айландыкъ. Къызла да къазлача къычыра, мен да орталарында сыртымдан тюшюб, элге къайтдыкъ. Маджал иш-легенле джарыкъ, сериуюн къымылдагъанла мыдах кёрюне эдиле. Клараны уа ышарыр къарыуу да джокъ. Лера, джугъун да билдирмей, китабчыкъ окъургъа кюрешеди. Кюлюб, ойнаб тургъанла—Вера бла Асият.

— Хы-хы, ингнген гёбелле,—дедим ичимден шохларыма, эрлеригизге джюк боллукъ бир зауаллыласыз...

Джатар заманда орнуму классда бош къабыргъаны тюбюне джарашыб тургъанын эс-ледим. Сордум Асиятха:

— Муну былайгъа ким салгъанды?

— Мен.

— Нек?

— Ой, сен билмейсе мында къаллай къазауат баргъанын. Клара, Лера дагъыда бир къауумла „биз уялгъан этебиз, ол тышында джатсын“ деб, къалгъанла да „арабызда джангыз олду да, аны да, ёксюзсабий кибик, эшик артына къыстаб туругъа айыб тюлмю-дю?“ деб сермешгенбиз. Кёбчюлюк бизни джаныбызда болуб, хорлагъанбыз. Кир да джат, къулагъынга алма. Подумаешь, ол

принцессаланы кемсизликлерине бёрк алыб турмасакъ!

— Да сен алагъа бир айтсанг а кладовщик-ни сёзюн. Къалай ариу къызларынг барды, бирин манга бер, алай тюл эсе урларыкъма деб айланады, кече терезеден тюшерге артына барлыкъ тюлдю.

— Аны билмегенме, алай а анга ушаш бир затланы сагъыннганбыз. Бир-бирле сезгендиле бёрюлени къойлагъа джити къарагъанларын. Къызла, сени башларына себеге таныб, аны бла джерсиниб турадыла.

- ...Кече мен, сюрюучю мал къыйырында джатханча, накъырда эте, барындан да кеч джатдым. Къолуму полгъа узатыб, кёзюм да къалкъыугъа барыб тургъанлай, бир сууукъ мылы зат джалан билегиме тийди. Джыланды деб, сескекдениб, билегими къачырдым, алай а секиргенинден макъа болгъанын билиб, сермеб алдым да, джатханланы къалынына быргъадым.

Бир минут да озгъунчу, Вераны тауушу чыкъды:

— О-о-о, къызла, юсюмден не эсе да секирди!

— Алай деген неди? Джылан болур да?

— Огъай, къысха ауур зат эди..:

— Ай-ай, ма мени аягыма тийди, макъады!—деб, бир кызычыкъ секириб туруб къачды. Кызычырыкъ-хахай эте, бары да юркуюб, одеаллагъа чырмалыб, пленлеча, къабыргъа-лагъа сюелдиле. Орнундан къобмай, кюле тургъан Асият сорду:

— Кызла, иги кёрдююзмю, кёзлери аламыдыла, къарамыдыла?

— Огъай, джаннган эте эдиле,—деб кюлдю бири.

„П“ харифни башы табада уа къалабалыкъ джангыдан чыкъды:

— Ай, ой, ах! Ма былайгъа келгенди, къач! Ой, Азрет!

Мен а джукълагъанча этиб турама, кымылдамайма.

— Азрет, Азрет! Бери чаб, лампы джандыр!

— Огъай, джандырма!..

Бир заманда мен „уяндым“:

— Не болгъанды? Кимди кызычиргъан?

— Бери чаб, къалай джукълаб тураса, бир джаныуар киргенди арабызгъа!

— Да не этейим? Мен уучу тюлме.

— Аллах ючюн! Бир къутхар, джаныбыз чыгыб кетеди. Ма-ма, ортагъа секирди, тутугъуз!..

Иги джалынганларында, туруб барыб, макъаны эшикге атама. Ай джарыкъда хар ким орунларын табыб тѣнгерейдиле. Сагъайыб, кюлюб, сѣлешиб, талайны барадыла.

— Бир анекдот айтайым,— дейди Вера,— Азретни къулагъына да алтын сыргъа—эшитмесин джукъ. Тебрейди шыбырдаб хоншусуна. Пыр-чырх эте, ол ары джанында джатханнга айтады, алай бла барына джетеди. Джангыз школ къызчыкъла бла, аланы устаз нѣгерлери Полинагъа айтмайдыла, не десенг да аланы джашха санай болурла.

— Хайыр!— дейме мен.— Манга айтмай эсегиз, эсигизде болсун: биринчиси, мени да бир уллу къабчыкъ анекдотум барды, айтмазма; экинчиси, сизни ашайма деб, энди къаблан кириб келсе да, ёрге къобарыкъ тюлме.

— Азретчик, болмайды санга айтыргъа, джукъла да къал....

Бир кюн Полина бла хоншу тюшдюм иште. Ушакъ эте келиб, айтды:

— Билемисе, сен кесинги бу къызла бла бек таб джюрютесе. Ала бары да махтайдыла сени, бары да разыдыла. Джангыз бирини кѣлюне джарашмагъан зат этмейсе. Сенден ѳзге адам бу ариу юдегини джюрегин бек дженгил бузар эди...

— Кеслери джукъ айтыбмы эштдинг?

— Къуру да эштеме, кесим да кёреме. Бек игиди сени халинг: бетинг уялмазча атлай, ала бла эгеч-къарнашча джашай, эслеринде игилик бла ёмюрге къаллыкъса.

— Сау бол, ашхы сёзле айтханынг ючюн. Ким биледи, табы, табсызы бар эсе да.

— Огъай, кёлюм бла айтама. Тышындан къарагъан адам сизни коллективде ол болумну джангылмай танырыкъды.

* * *

Мамукъда кюнлерибиз эриге башларча созулдула. Вера уа—эригиуню суймеген бир алтаякъ. Кетди бир ингирде талай нёгери къатыш элге джайылыб, табды да келди ала-мат кюбузчуну. Ташкентде окъугъан студент, согъа-джырлай билген, суйюмлю, джарыкъ джаш.

Ай башландыла дайым кюнде къууанч ингирле, кеслери да кече арасына дери барадыла. Хайда тебсе, хайда джырла. Чимкентде орта школну сохтасы Надежда кавказ истемейни ким да къараб турурча тебсейди. Бир тегерекге айлангандан сора, кругну ортасы бла артына барыб, аякъ бю-

геди; дагъыда тогъай айланьб келиб, дагъы-
да артына барьб, аякъ бюгеди—он тюрлю
аякъ бюгюю! Баргъаныны ариулугъу уа!

Истемей келгенлей, хар ким башха тюр-
лю тириледи. Саны тебсеялмагъанны джюре-
ги ойнайды, къаны къайнайды. Субай санлы
Надежда уа барыбызны джюреклерибизни
къандырады.

Къобузчу Викторну джырлагъанын бек сю-
ебиз. Хаман джырлатабыз кесибиз джарат-
хан талай джырны.

Я иду не по нашей земле.
Просыпается зимнее утро.
Вспоминаешь ли ты обо мне,
Дорогая моя златокудрая?..

—деб созады Виктор, къобуз бла эжиу эт-
дире, джюрегини теренинден чыгъара татлы
сёзлени. Къызла джазыб алгъандыла. Айла-
надыла джырлаб.

Всё для тебя, для тебя, дорогая,
Всё для тебя я куплю...

—деб тебресе уа, Викторну ёлюм-къара сүй-
юб къояргъа алайсыз да тырмы тартыб
тургъан къызла айырылыб джарыйдыла.

Джолла, джолла.

Арадан эки ыйыкъ чакълы кетгенлей, Азретге юйден телеграмма келди. Анда атасыны кыйын ауругъан хапары айтыла эди.

Ол кюн огъуна джолгъа чыкъды. Къызла азыкъчыкъ салдыла, ашыра барыб, къайта тебретиле. „Сылтау бла бизни къоюб бараса,—деди Вера накъырда халда,—алай болса да сау джыйыл юйге, бир къагъытчыкъ сызаргъа унутма“...

Джолгъа чыкъгъа эди да, ачхасы болгъа эди. Станциягъа дери да не бла джыйылсын? Кёлю бир къуджур такъыр бола, тенглерине да узакъдан къол силке, букъу джолгъа джарашды. Ауур джюгю бойнун талдыра, иги кесек барды. Кюн къушлукъ болургъа, каналгъа чыгыб, дамбада солургъа олтурду. „Энди джангыз бир мадар барды,—деб сагъышланды,—къарт анамы къарнашындан туугъанла къайда эсе да Славянка джанындадыла. Славянкагъа джетелиб, анда сорууласам, бир джол тюзетирик табылыр эди. Алай а ары, 30—40 километрге, джаяулай не заманнга барлыкъма? Машина да джюрюмейди“.

Азрет сагъышха кетиб тургъанлай, алай-

дагъы элден бир къарт къазахлы, акъырын-акъырын атлай, джити-джити къарай, къатына джууукълашды.

— Ассаламу алейкум!—деб, Азрет къолун тутду.

— Алейкум ассалам! Джол болсун, балам?

— Да, ма былай, Славянка таба тебрегенме,—деди Азрет, „джол болсун“ деген къазахча „къайры бараса?“ деген соруу болгарянын эсине тюшюре.

— Сора нек олтураса да?

— Джюгюм тангды, джол узакъды, джетелмесем, кече къайда къалырма, деб турама.

— Ой, балам, джолгъа чыкъгъандан сора, бир сынгар миинутну зыраф иймезге керекди. Мурукгуну къоюб, хаман барыб, барыб тур. Сагъыш этме, кёзден аякъ батыр, билмей тургъанлай, джолну тауусуб къоярыкъса.

Къартны сёзлери Азретге кюч бердиле. Дамбаны юсю бла атламланы таукел салды. Бар да бар, бар да бар, бир минутну тохтамады. Учу-къыйыры джскъду деген каналы, алыб келиб, аны уллу Киров каналгъа тиреди. Эй-я, бу уа тенгиз кёре эдим! Аны ариулугъуна, садакъ тартханча тюзлюгюне айлана да къарай, кенг дамбасы бла Славянкагъа тебреди.

Ашхам болгъан эди. Насыбха, бир джо-лоучула барыр джерин юретиб, „Трудовос-ток“ колхозгъа 20 километр чакълы къал-гъанын айтхан эдиле. Не этсин, баргъандан башха амалы джокъ эди.

Къартны айтханын эсине тюшюрюб, да-гъыда алгъа силкинди. Элни ичи бла ётюб, къамишли сыртны ёрге айланнганында, тол-гъан ай мийикге кёлтюрюлген эди.

Бир тилли кёрюнмеген тюзню бюгече ат-ламла бла ёлчелерге керек боллугъун кёзю-не кёргозе, джюрегинде къоркъууну орнун сакълыкъ алыб, кечеги хауа санларын тирил-тиб, дженгил атлай тебреди. Бу чыйыртыл-гъан арба ызны тюз элге дери барлыгъын, кеси да Дауутланы юйленини къаты бла ётеригин эштгенди Азрет. Алай а, ким бил-син, ол адамла, джангылыб, терс джары иймеге эдиле. Да не башхасы барды: бюге-че тангнга дери джюрююню мынга бер да къой.

Ахыры джолчукъ, тюзню джыра келиб, элге джетди. Кечени ауурлугъу кетерге Аз-рет, джюгюн да джерге салыб, терезени къакъ-ды. Насыб болса, джангылмаз, кёбден бе-ри кёрмей тургъан багъалы адамлары аллы-на чыгъыб къалырла.

— Кимсе?—деди юйден эркиши таууш.

Ким болгъанын алай тынч ангылаталмады Азрет, амма юйде фонарны джаннганын эследи. Къарангыны къыстай, къарт къарнашы Ахмат аллына чыкъды, къучакълады, ийнакълады. Аны ызындан тамадасы Абдулла да келди. Сейир-тамаша болдула.

— Да, биз а келин алыб турабыз,—деди Ахмат,—бир-эки кюнню алгъа келген болсанг, бек къызыу кёзюуюбюзге тюшюб къаллыкъ эдинг. Алай болса да кеч тюлдю...

Ахмат бла Абдулла Азретчикни алгъы бурун гёзеннге алыб кирдиле. Тёнгеклеге олтуруб, фонарны жарыгъында бёчкеден къызыл вино къуйдула.

— Энди сен, ары-бери деме да, анангы къарт къарнашлары бла бир тартчы, джигит. Бизни бла ёмюрде ичмегенсе. „Ма ол заманда, гёзеннге кириб, кече арасында ала бла вино ичген эдим“ деб, эсинге тюшюре турусса,—деди Ахмат, джити кёзчюклерин ышарта.

Студентге уа хар не тюшюндеча болуб, сейирсиннгени кетмейди. Огъай деялмады. Ючюсю да виночукъ иче, сёлеше, бир-бирине къууаннгандан заманны да эслемей, таннга чыгъыб къалдыла.

— Бир табсыз кёзюучюгюбюзге келдинг да,—деди Ахмат, Азретни ашыра баргъан кюнюнде,—болгъаныбызны суу джуугъанча этгенбиз. Ма бу сомла джол хакъынг болурла, азыкъчыкъ да салгъандыла. Бир кесек къалыргъа мадар табмагъанынг аман болду... Хайда, ашхы джолгъа! Барына да салам айтырса.

Велико-Алексеевское деген станциягъа мамукъ машинагъа миндириб ашырды. Анда Азрет иги кесек сакълады, къуру Ташкентге дери табды билет. Сыр-Дарьяда поезд тохтады. Ол станцияда сатылычу къамиш корзинала Азретни эсинден кетмей эдиле. Ма бу джол да аланы кызыу сатыла тургъанларын кёрдю. Терезеден къараб, дагъыда сескекленди: тобаста, огъесе кёзюмеми кёрюнеди? Асият шойду да! Къайдан чыкъды былайгъа?

— Асият!—деб кычырды, эки-юч корзинаны да кёлтюрюб, поездге минерге кюрешген кыызчыкъгъа.

Бери къараб, таныды Асият, къолчугъун силкди.

Эки минутдан ол Азретни къатында олтура эди, терен солуй, ышара, къууана.

— Мени уа ишден медпункт бошатханды. Санга ачугъа... Ызынгдан скюрюб джетерикме деб да турмай эдим... Къайда айланаса андан бери? Мен эртденли келиб тюшдюм машинадан. Ма бу уста эшилген корзиналаны уа, кёзюм асыры къарагъандан, къоюб кетелмей, былайын эсиме тюшюре турурма деб, алъб келеме.

— Мен а, джууукъларыбызгъа бурулуб, аланы да кёре айландым. Ашхы болду тюбегенинг. Билетинг къалайгъады?

— Ташкентге.

— Мени да! Андан ары табалмады. Ташкентге бир джетсек, джолда къалмаз эдик. Къалсакъ да къоркъмайма: кесим бишириб, талай ётмек алгъанма, къызла джаучукъ, этчик салгъандыла— бир ыйыкъны уа кечиникбиз.

— Да, Ася, тюзю, мен бек къайгъылыма: Ташкентде билет табхан къыйынды.

— О, къоркъма, бизни шохубуз товар станцияда ишлейди. Анга къадалырбыз...

Ашхам къарангы болуб, Ташкентде тюшдюле. Биягъы чыракъла чегетдеча джана, кюндюз къызыб тургъан цементден келген исси хауаны салкъын аязчыкъ сорушдура.

Перрондан чыгыб, пассажирле сакълаучу залагъа, билет кассалагъа къарагъанларын-да, кёллери аз болду: адамма дегенинг—шындык. Кассаланы алларында очередле—мындан ары бара. Билет алалмай, ыйыкъла бла тургъан да кёб. Энди къалай этсинле?

— Кел, бир джукъ къабайыкъ,—деди Асият,—адам болмагъан джерге бурула.

— Болмаз къалса, ол да иги оноуду!

Мийикден джылтырагъан лампаланы джарыгъында ауузланыб, хар нелерин иги джыйыб, къысдыла. Биринчи залны аллындагъы паркчыкъда скамейкагъа олтуруб, сагъышха сингдиле: билетге очередь алайыкъмы, огъесе... Тогъузджюз адамны артындан сюелиб да не кюн кёрлюкбюз?

Ол кече тангнга дери кёзюу-кёзюу теке къалкъыу эте чыкъдыла. Экинчи кюн да кетди. Халкъ басынгандан ит несин танымайды. Фронтвикле, кёчкюнчюле, башха джолоучула—бютеу Союздан былайгъа басынгандыла дериксе.

Экинчи кече келди. Азыкълары, кеслери умут этгенча болмай, дженгил тишелиб баргъанын эследиле. Ачха къарыу экисинде да джокъ. Хабжюклени скамейкагъа къалаб, экиси эки джанындан башларын алагъа са-

лыб джатадыла. Къашыкъ бла бир къалкъыгъычы, биреуле уятадыла:

— Джолдашла, былайы сизге санаторий тюлдю. Хар ким олтурур джер табмай айланган заманда сиз созулуб джатасыз... Бизге орун беригиз.

Болмайды. Хансха барыб джатадыла. Олсагъатдан джетеди бир къатын, къолунда сибиртгиси бла:

— А ну, терк джаллагъыз былайдан, паркада хансны теблерге джарамайды! Тазир тёлеригиз келмей эсе...

Экинчи кече Асият товар станцияда талай кере айланыб келди, табмады излеген адамын. Дагъыда тебреди.

-- Азрет, сен джигит бол, джукълаб къалмай, мюлкюбюзге сакъ къараб тур. Мен барыб келейим энтда.

— Мюлкюнг къой эсенг, мени да урлаб кетгенлерине келиб къалмагъа эдинг.

— Огъай, иги джашча, сакъ бол.

Дагъыда бир скамейка табыб, джарашыб джукълаб тургъан Азрет юсюне адам къол тийгенинден уянды. Къараса—Асият, биргесине да бир шинелли, кёзлюклери бла.

— Танышыгъыз, Азрет, бу мени атамы суйген тенгиди.

— Танышдыла. Ол киши Азретге бек иги адамча кёрюндю, кеси да джан аурутуб, къайгъы этиб, билетле излей кетди.

Бир заманда джетди, терен солуб:

— Ма, бир джангъыз билет табдым, Арысге дери. Биригиз кетигиз, энтда тамбладазатда бир билет табаргъа кюреширме.

Сен бар, мен бар деб, экиси билетни бир-бирине теджедиле. Ол киши уа поезд, кетерге он минут къалгъанды деб, ашыкъдырды. Асиятны перронну кенг эшигинден ашырыб, Азрет ызындан къараб къалды. Киши уа вагоннга миндирирге кетди (аны перрон билетни бар эди).

Мыдахыракъ да болуб, алайда беш минут чакълыны сюелди Азрет. Хызени да къатында.

Бир заманда кёзлюккю кишини, кимни эсе да излегенча къарай, ашыгъыш джортуб келгенин кёрдю.

— Не болду Ася, миндирдигизми?—деб сорду Азрет, киши аны кёрмей, озуб тебрегенинде.

— У-уй, ма билетни, чаб! Сени излей келе эдим. Ары миннгенден сора, муну терезеден бери узатханды да, „Азретни да миндир, мында бир мадар излербиз, алай тюл

эсе, мен да кетмейме дегенди да тохтагъанды”, — деди алгъасагъан ауазы бла.

Сени да кыйнадыкъ дей, бюсюреу эте, Азрет поезд таба атылды. Терезеден башын чыгъарыб тургъан Асият „бери кел, бери кел!“ деб кычыра эди.

Поезд орнундан тебген эди. Атлауучлагъа миниб, ол огъурлу кишиге да къол силке, Азрет вагоннга кирди.

— Бек кемсиз багъалатама этгенинги, Ася алай а джорукъну бузгъандан къоркъгъаным джокъду. Контроль келиб бууса, не этерикбиз? Тазир тёлерге ачхабыз джокъ, документибиз джокъ, кесибизни да къонгур заманыбыз...

— Тюб полканы ташасына бугъар бирибиз. Кёрмеймисе, вагон бошду, къатыбызда киши джокъду.

— Андан тартыб чыгъарсала уа?

— Хо, бир да, къарангыда аны тюбюн къазыб кюреширлеми дейсе...

Хабджюклени ортагъа къалаб, алагъа таяныб, къалкъыр оноу эте келедиле. Джюреклерин биягъы чарх таууш баса эсе да, илгиздикэтиб тургъан зат да барды.

— Сен рахат къалкъы, — деди Асият, — мен уяу турайым. Билет сора келгенлей, табха-

ны тюбюне кирirme, сен да аллыма корзинаны тюртерсе да къоярса.

— Огъай, аны уа айтма, ары джашыныргъа тыйыншлы менме, къыз башынг бла ол букъугъа къалай кирликсе?

— Эшда-эшда, Азрет, сен эркишисе, сени андан чыгъарсала, иги танг айыб салыргъа боллукъдула. Мен а—тишируу, не этерикдиле меннге?

Ала алай айта тургъанлай, „Сагъынылгъан—босагъа тюбюнде“ деб, вагонну ары кыйырында эшик ачылды, талай адам ичкери кирди да, джолоучула бла саламлашды. Ызы бла „билетчиклени хазыр этигиз, джолдаш-ла“ деди базыкъ ауаз.

— Ма, кирдиле!—деди Ася, шыбырдаб.— Мен кетдим, айтханымча эт...

Киштикчикча, шыб деб, полканы тюбюне кириб, мюйюшчюкде чулгъаныб тохтады. Азрет да эки корзинаны аллына тюртдю. Купеде кеси джангыз таяныб тургъан джаш бла ариу саламлашдыла контролёрла, билетине да, чыркъ деб, тешикчик айырыб кетдиле. Азрет Асяны тартыб чыгъарды, юсюнбашын къагъыб, къатына олтуртду.

— Тири кишиучугъумса сен мени! Сепгил бетчиги болгъан, тюз иннетчиги болгъан, хар

пелахда табыллыкъ, бирча кертелей тур-
лукъ!—деди Азрет, рифмагъа тюшюб къал-
гъан сёзлени эркетген макъамгъа сала.

— Эсингдемиди, общежитиеге биринчи кел-
генлей, аллыма сен чыкъгъан эдинг, къой-
май, чемоданымы алыб, бир къартха этгенча,
сый бергенинг? Ол кюн огъуна джанымы
бир джерчигине джарагъан эдинг.

— Сора аны не махтауу барды? Кимге
этерим да алайды.

— Да мен къуру манга этгенинг ючюн
махтай болурмамы?

— Ёнгиге уа! Башха кимге джараб кёр-
дюнг?

— Къыйырчыгъын кёргеннге андан арысын
билген къыйын тюлдю. Мен сени игилигинги
адамгъа къалай айтыб ангылатырма?

— Аманлыгъынгы де... Майна адамланы
алдаб, къралны поездинде хакъсыз келтире-
ме сени.

— Ол айтханынг барды. Амалсызлыкъ. Ан-
сы аярыкъмы эдик хакъны, билет табалсакъ?
Къайтарыбыз ол борчубузну къралгъа, иги-
лик бла. Ма Арысге джетебиз. Мындан ары
хазна къалмайды, билет сорулмазына да
ишексизме. Алай а мен, тюшюб, билетле
алайым.

Кертиси да, поезд, шууулдаб, станцияны кыйырындан кирди, онла бла рельсала эки джаны бла учхаладыла. Секириб тюшюб, Азрет да чабды кассагъа. Поезд орнундан кымылдаргъа, ол эшикден къарады, джарыкъ ышара, эки билетчикни да къолунда бура.

— Муну уа—санга саугъагъа, полканы тюбюне кирген кыйынынг ючюн,—деди, эки мороженое бла бир шиша лимонадны узата.

— Бир „мороз“ кесингики боллугъун библи алгъанса!—Асыны кѣзчюклери суюмлю ышардыла.—Билемисе, башыма бир оноу келиб турады. Чимкентге джетгенлей, манга, общежитиеге, барайыкъ. Анда унум, джауум да къалгъандыла. Эрлай санга бир суу бѣрекле этиб ашатырма. Ары-берини да джокъларбыз да, андан ары поездге бирге минербиз: сен—Манкентге, мен—Джамбулгъа. Болсунму?

— Болсун, Ася. „Тиширыу айтханнга ким огъай дерикди“. Суюсенг, бизни юсюбюз бла озуб кетмей, джолдан кыйтыб да къалырбыз...

Ах, иги сагъан да бир кѣрюр эди
Сени джумуш этиб да анама...

— деб, эртде джашны айтханын эштгенмисе?

— Бютюн харамлыкчыса... Клара бла джоуюлдей, бурдурургъа уста болуб къалгъанса да...

— Да не этейик—эрикгенден. Сен унамай эдинг „джюу-джюу, джюу-ала, эки чычхан суу ала“ этерге.

— Неге керекди „джюу-ала“, биреуню гюнахын ала?

— Аха, гюнахдан къоркъгъанса, ансы...

— „Ансыдан“ сора джукъ да джокъ.

— Алтын тауукъ, мен ол затны нек ангыламай тургъанма? Кечаллыкъмыса мени?

— Артда айтырма, „гослагъа“ джууукъ-лашсакъ...

* * *

Чимкент алагъа исси кюйну бла тубеди. Эрий башлагъан асфальтха чурукъ ызла тюше эдиле. Общежитиеде кюу-шуу. Джангыз домком къатын Фрося чыкъды алларына, ачхычны берди. Азрет орундукъчукъну тешексиз сеткасында джукълагъан кезюуде Асият, тюкенден ары-бериле келтириб, айтханыча, ушхуур этди. Сора Азретни кюула-

гъына тийиб уятды да, столгъа чакъырды. Хайда теджеди, хайда къадалды—студент байлыкъ бла сыйлады.

Экиндиве, биягъы „машинаны арыта“ джолгъа чыкъгъанларында, экиси сѣлеширге не эсе да сѣз табалмай олтурдула. Энди сѣз кѣзлеге берилди... Ары дери кѣрелмей тургъанча...

— Сен джетесе. Къалай бараллыкъма кесим?—деди Асият, терен ахсыныб.—Эригиб ёллюкме. Окъууда ары бир дженгил башлана кирге эди...

— Эки ыйыкъчыкъ,—деди Азрет, ёрге туруб, джолоучу хызенни имбашларына кийдире. Эки выходнойдан...

Асият тамбургъа Азретни ашыра чыкъды. Къачхы бет алгъан, бояулары онгнган элни къыйырындан кириб бара эди поезд.

— Да, бир кесекчикге дери сау къал, Ася,—деди Азрет, аны эки къолун да бирден тутуб, ызы бла аланы кесини джаякъларына къыса.

Асият тартмады къолларын. Энишге къарады да, солууу тыйылгъанча болду. Азрет джерге тюшгенинде, аны кѣзлеринде джашырылыргъа унамагъан джыламукъланы эследи.

Поезд тебреб къалгъанлыкъгъа, къызчыкъ

тамбурдан кетмеди, кѳолун силке, ышарыр-
гѳа кюреше барды. Тюрсюню танылмай теб-
регенинде уа, башындан джаулукѳчугѳун те-
шиб, аны булгѳады.

Вагонла, бир-бирин сюрюб, паровоз да
тютюню бюрке, кѳара сыртлы джыланча,
кѳарамгѳа джагѳылгѳанларында да, Асиятны
джаулукѳчугѳу агѳара, хауада тарала бара
эди.

Кѳолуна алыб силке тургѳан бѳркюню Аз-
рет да башына кийди. Поездни тютюню та-
шайгѳан эди кѳзден, джангыз эштиген кѳут-
суз паровозну ичин ургѳан тауушу эди.

Бир кесекни турду Азрет, эси сагѳышха
кетиб, тентекча болуб. Хурджунунда кѳолу
бир кѳагѳытчыкѳны бура, бушдукѳ эте кел-
ди да, сансыз тышына чыгѳарды. Бу неди
деб кѳараса, кеси таныучу хат.

— Эртде кѳызны айтханын а эштгенмисе
сен да, Азрет?—деб джаза эди Асият.—Ма:

Сюймеклик деген кѳалай кѳыйынды,
Ах, андан адам ѳледи.
Кѳезюнге кѳараб тургѳанлайыма
Тансыкѳ болурум келеди...

БАШЛАРЫ

Джангы танышла	3
Азретни дневнигинден	10
И. П. Уханов	10
Башха устаз	17
Тенглерим	21
Н. А. Утин	43
М. П. Гусев	48
Джашаудан дерс берген	68
Каникуллада	89
Мамукъда	94
Джолла, джолла	127

Магомет Бекирбиевич Чотчаев

СТУДЕНТЫ

Повесть

На карачаевском языке

Редактор **Н. М. Кагиева**

Художник **Ф. И. Марков**

Художественный редактор **Д. Х. Кубанов**

Технический редактор **З. Т. Агирбова**

Корректор **А. И. Семенов**

Тем. план 1966 г. № 7.

Сданов в набор 3-ХII-1965 г.

Подписано в печать 29-IX-1966 г.

Формат 60×92 ¹/₃₂. Печ. л. 4,5. Уч.-изд. л. 3,84.

Заказ № 5458. ВУ 32149. Тираж 1000 экз. Цена 15 коп.

Ставропольское книжное издательство,

г. Черкесск, 1966

Черкесская типография,

г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Бағасы 15 кап.

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК
1966